

Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0236-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

150
Абдулла
Магъамматов

3/2019

МАЙ-ИЮНЬ

Абдулла Магъамматов Эфенди Капиев булан.

Тантолпан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:
Министерство
информатизации, связи
и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа
Издається с 20 августа
1917 года

3

2019

май – июнь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

ДАГЪЫСТАННЫ ХАЛКЪ ШАИРИ
АБДУЛЛА МАГЪАМАТОВНУ 150
ЙЫЛЛЫГЪЫНА

А. Магъамматов. *Шигърулар* 3

АДАБИЯТ АХТАРЫВ

А.-В. Сулейманов. Абдулла Магъамматов 10

З. Акавова. Янгы яшавну йыраву 24

ПОЭЗИЯ

М. Шихавов. *Шигърулар* 32

Б. Гъамзаева. *Шигърулар* 40

З. Атагишиева. *Шигърулар* 44

ПРОЗА

Язывчуну 90 йыллыгъына

М. Абуков. Сюювню авур арбасы 48

А. Абдуллатипов. Микайыл Абуков къумукъ
адабиятгъа гелтирген янгылыкълар 68

ТАРЖУМАЛАР

М. Давыдов. *Шигърулар* 72

Баш редактор
Мурад Агъматов
тел. 67–16–31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67–18–89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Гьюсейнов
А. Жачаев
Гь. Оразаев
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67–18–75
редакторлар – 67–18–89

ТАНГЧОЛПАН №3
на кумыкском языке
май – июнь

ТЕАТР

Б.Гъажиев. Ол сагънаны шагъы эди..... 74

ВАРИСЛИК

Гь.Оразаев. Жамалутдин Гъажини дин
китабы 77

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г.
выдан Управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Типография:
ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии:
367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

Тангчолпан №3 2019
На кумыкском языке

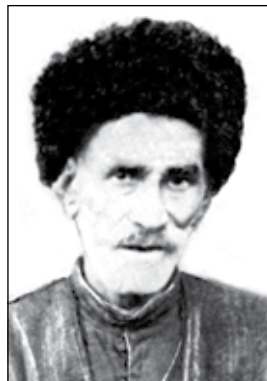
Выход в свет 08.07.2019 г.
Тираж 694 экз.
Заказ № 402. Цена свободная.

Печать офсетная.
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.
Усл. печ. л. 8,4. Уч. изд. л. 8,7.

Редакция и издатель:
*Государственное бюджетное учреждение
Республики Дагестан. Редакция
республиканских литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”.*
Адрес редакции и издателя:
367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Дагъыстанны халкъ шаири
Абдулла Магъамматовну
150 йыллыгына

А. МАГЪАММАТОВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

ПАЧАЛАР, БИЙЛЕР, ХАНЛАР НЕ ЭТИП ЮРЮГЕНЛЕР

Эсге алып ойлашсакъ
Алдын гетген заманны,
Герти кюйде билербиз
Яхшы булан яманны.

Нелер этип юрюген,
Пачалар, бийлер, ханлар;
Шо табунлар гюч этип
Языкъ болгъан кёп жанлар.

Муна чы шавхал таман
Дагъыстангъа баш тутма;
Узакъ заман гетмеген
Эсден тайып унутма.

Уьй орнунда гёк денгиз,
Янгыз оьзю елеген;
Бугюн де Дагъыстангъа
Уллу гелим береген.

Ерлени бийледилер,
Кьул деп халкъны ишлетип;

Не зат кепине гелсе,
Сюйген-сюйгенин этип.

Ер бийлеп, адам сатмакъ
Ярай деп гьалал этди,
Шолай ялгъанлар булан,
Узакъ заманлар гетди.

Оьзлени пайдасына
Кёп китаплар яздырды.
Ярлы сабанчы халкъгъа,
Терен чунгур къаздырды.

Халкъны бугъавгъа салып,
Кирит уруп бегитип,
Оьзлер эркин яшады,
Сюйген-сюйгенин этип.

Югюнюп баш урса да
Халкъгъа рагъму этмеди,
Пачалыкъны ишлери
Тюзлюк булан гетмеди.

Бийлер, байлар болмаса
Оыр мактапгъа гирмеди,
Ишчиге, сабанчыгъа
Илмудан пай бермеди.

Охув-языв уыйретмей
Юз адамдан бирине,
Къарангылыкъ пердевиюн
Къаплап салды барине.

Къайсын бирин айтайыкъ,
Тюрлю-тюрлю зулму этди,

Сабанчыдан, ишчиден
Кёп къыйынлыкълар гетди.

Он дёрт сагыат ишлетип
Аш бермей тояр чакъы,
Уый харжына етишмей
Гюнлюк алагъан гъакъы.

Арз этмеге баргъанны
Тутду, оьлтюрдю, урду,
Беп-белгили зулму этип,
Шолай ишлетип турду.

1921

1905-НЧИ ЙЫЛДА ПАЧА ЭТГЕН ЗУЛМУ

Минг тогъуз юз беш йылгъа
Орусну тарихи етди,
Эшитгенсиздир хабарын,
О заман пача не этди:

Бир нече минг ишчи халкъ
Жыйылып арзын этме
Баргъан эди пачагъа,
Къоймадылар сав гетме.

Уруп къырып йиберген,
Арзасына къарамай,
Сиз не этме гелгенсиз деп,
Гъеч биринден сорамай.

Тюбеги ёкъ, тобу ёкъ,
Дав этмеге бармагъан,

Пакъыр языкъ ишчилер,
Нагагъы сав къалмагъан.

Николай пачалыгъы
Шолай зулмулар этди,
Муна энни къарагъыз
Инкъылапчылар не этди.

Гертиликни еслери,
Шу зулмуну ушатмай,
Пачагъа къаршы турду
Бир гюн уьюнде ятмай.

Бирлери тутулдулар,
Нечеси оьлдю, гетди,
Къоркъуп токътап турмады,
Тутгъан муратгъа етди.

1921

ЯНГЫ ЗАМАН АТЛАНДЫ

Янгы заман гелди
Ярыгъын чачып,
Пакъыр-мисгинлени,
Гёзлерин ачып,
Янгы гелген сонг
Эсги чыдамай,
Къарагъыз артындан
Барадыр къачып.

Къачсын-къайтмасын,
Бизден ёюлсун,
Денгизлеге батсын,
Ерге оюлсун.

Къачып да, билмейбиз,
Ол къайда гетер,

Къарт ялгъанчыны
Ким къонакъ этер?

Дюнъя шарында
Турма ер тапмас,
Узакъгъа бармай
Оъмюрю битер.

Эсги заман яшады
Ярыкъны бермей,
Пакъыр мисгинлени.
Гёзлери гёрмей,
Эсги сабанчылар,
Бек хорландылар,
Не этген учун да
Эбине гелмей.

Эсги ялагъай
Яшады ятып,
Бийлеге, байлагъа
Намусун сатып,

Кёкден гелген деп
Кёп ялгъан айтып,
Узакъ заман турду
Халкъны алдатып.

Биревлени бий этди,
Биревлеге къул деп,
Узакъ оъмюр сюрдю
Шо герти ёл деп;
Пакъыр-мисгинлени
Таптады, янчды,
Не къыйын гёрсенг де
Иннемей тур деп.

Биревлеге ер берди,
Маъдан бийлеге,
Олар агъа болду
Туташ элlege.

Зулмуну гёргенлер
Арзгъа барса да,

Эсги замангъа
Башлар урса да,

Пакъыр-мисгин халкъгъа
Нече де яман эди.
Гечелеп-гюнлеп
Йылай турса да.

Ата-бабадан берли
Зулмучу заман эди,
Пакъыр-мисгин халкъгъа
Нече де яман эди.

Эсги булан ябушма
Яшнап яш заман гелди,
Ишчиге-сабанчыгъа
Толу ихтияр берди.

Эсгини къувалады,
Дагъы къайтып гелмесдей,
Россияны топурагъын
Гёзю булан гёрмесдей.

Бири пача, бири хан,
Бири бий, бири оьзден,
Алдын эсги заманда
Безе эдик шолай сёзден.

Бири купец, бири бай,
Ер есси, маъдан есси,
Олар гъали гёрюнмей
Чыкъмай ийиси-сеси.

Бар халкъны бирдей этди
Янгы тувгъан яш заман,
Къул да ёкъ, къараваш да
Ойласакъ шу да таман.

Эсги заман эсиртген
Пакъыр-мисгин айыкъды,
Яшасын янгы заман,
Эсгини уруп йыкъды.

1922

ИШЛЕМЕГЕН ТИШНЕМЕС

Ишлеген эркин яшар,
Къыргъа гёзю къарамас,
Биз де чи инсанларбыз,
Шулай турма ярамас.

Ер-ерде очар этип,
Жыйылышып гъар заман,
Гъей, къумукъ сабанчылар,
Шу адатыбыз яман!

Очар лакъырны къоюп
Ишлемесек болмажакъ,
Булай бош юрюш булан
Беженибиз толмажакъ.

Ишчи халкълар къан тегюп,
Бизге эркинлик алгъан,
Бир десетинни къоймай
Ерни арагъа салгъан.

Сатып алмай теп-тегин,
Эркин ерлер де тюшген,

Къаст этип ишлемеге,
Гъали заман етишген.

Сабанчыдыр, тарыкълы
Бутагъы гъукуматны.
Мамукъ да чач, кендир де,
Билме къара гъар затны.

Будай да чач, арпа да,
Гъабижай да, тари де,
Инсангъа ва гъайвангъа
Тарыкъ затлар бари де.

Бар тарыгъынг болгъан сонг
Къыйын тюгюл яшама,
Гюлайлан урлукъ да чач,
Май этерсен ашама.

Сабанчылагъа къарай
Фабрик де, завод да,
Ишлесе ерден чыгъа
Гъар бир тарыкълы зат да.

1922

САБАНЧЫГЪА

Гъей сабанчы, бери бакъ,
Тынгла къулагъынг яйып,
Ишингни билип юрю
Сенде къалмасын айып.

Десетинни оьлчевюн
Дурус билмеге къара,
Экинчи харчынг тюз эт,
Болмасын пара-пара.

Къынгыр этсенг харчынгни,
Тюз юрюмес оьгюзюнг,
Оьзюнг де ойлап къара,
Бармы айтмагъа сёзюнг.

Паранзаны яхшы уват
Темир тырнавуч булан,

Шолай ишлеме герек
Билеген сабанчы улан.

Таман деп ярты къойма,
Хум болсун хола къалмай,
Ашлыкъны умут этме
Сабанны шолай салмай.

Чачгъан булан зат болмас
Къатгъан къантарны уьстюне,
Ашлыгъым тюзелмей деп
Сабанчылар кюстюне.

Не деп ашлыкъ болажакъ,
Ярты ишлеп уйге къайтса,
Тамур нечик тутажакъ
Къара керпичге чачса.

Алты челек сув тѣксе
Бир керпични йибитмес,
Хум этип кѣуоп кѣара,
Ярты челек де гетмес.

Ерни йымышакъ этсенг
Аз явун булан болур,
Айтгъан затны англасанг
Шексиз беженинг толур.

1922

БИР КЕПЕК ДЕ ТАС БОЛМАСЫН

Гѣкуматны кепеги
Тас болмасын пучуна,
Чот тартып гѣсап этип
Хазнаны алсын увучуна.

Энни сама яшайыкъ
Этмесинлер талавур.

Гелимибиз, харжыбыз
Бар халкъгъа малим болсун,
Тѣкмей, чачмай, пуч этмей,
Хазна сандыкълар толсун.

Николайны чагъында
Борчгъа миллиардлар алгъан,
Гъали де даву битмей
Вексиллер халкъда къалгъан.

Къаршы турма гюч герек
Айланабыз яв буса,
Харжламагъа зат тарыкъ
Хапарсыздан дав буса.

Тюзелген пачалыкъны
Вексили халкъда къалмас,
Бар зат оъзюнде болур
Бир кепекни борчгъа алмас.

Пачаны заманында
Аркъабыз болгъан явур,

Оъзгелерден бизин кѣп
Адамыбыз, ерибиз,
Оъзюбюз тюз юрюсек,
Тюзелмесе, гѣрюбюз.

1926

ШИКАЛАТ КАМПЕТ

Яшлар гъазир болугъуз
Охув заманы геле.
Охума баргъанлагъа
Шикалат кампет бере.

Дагъыстан мактаплагъа
Ящик-ящик етдире.

Нече де яхшы кампет,
Ичине бал да салгъан,
Яшлар учун заказлап
Кѣп багъа берип алгъан.

Эпсиз татывлу кампет
Уллу леззет береген,
Ону ашагъан яшлар
Гъар бир затны билеген.

Шо кампетни яшлагъа
Наркомпрос этдире,

Тюрлю-тюрлю татыву,
Тюкен кампетге ошамай,
Ашасагъыз, билерсиз,
Ашамагъан яшамай.

Шо кампетни ашап бола
Инженерлер, техниклер,
Гъвадан учагъанлар
Къушлар йимик лётчиклер.

Шо кампетни ашагъанлар
Ер тюбюнден ёл салгъан,
Москвадагъы метрону
Гёрелер баргъан-баргъан.

Шо кампетни ашагъанлар
Машинлени этегенлер,

Отуз гюнлюк яв ёлгъа
Бир суткадан етегенлер.

Шолай пайдалы кампет
Гъар затны этдиреген,
Дюньяда не бар буса
Муратгъа етдиреген.

Тюз герти мен айтагъан
Мактаплагъа барыгъыз,
Бир гюн дарсдан да къалмай
Кампетден пай алыгъыз.

1935

ИМПЕРИАЛИСТ ДАВГЪА КЪАРШЫБЫЗ

Къара будут къагъарланып, къарланып,
Кёк кёкюреп, бузлу бурчакъ явгъандай,
Дюнья шарны ичинден от атылып,
Ер тербенип, бийик тавлар авгъандай,
Денгизлер толкъунланып, булгъанып,
Бу дюньяны къуршап толпан алгъандай,
Эки гъава бир-бирине урунуп,
От чачырап орман гююп къалгъандай,
Капиталистлер халкъгъа шолай зулму эте,
Табиат тамашагъа къалырдай.
Оыз къазанчы учун давлар къуралар,
Шагъарлагъа уллу топлар уралар,
Ичинде кёп яшны-къартны къырлар,
Капиталистлер, талавурчу буржуйлар
Савдюгерин къанлар булан этелер.
Оланы кепи учун минг, миллион
Загъматчылар зая болуп гетелер.
Тюрлю-тюрлю дав алатлар онгара
Юрюмеге денгизлерден, ерлерден,
Кёкден учуп аэропланлар бара
Халкъгъа агъу чачмакъ учун оърлерден.
Бу, капиталист дюньяны адаты
Гючлюлери гючсюзлеге чабагъан,
Бир-бирине дав этмеге суйгенде
Тюбю къара юз минг ялгъан табагъан.
Совет Союз къаршы булай давлагъа,
От салагъан гюл терекли бавлагъа,

Биз суймейбиз оьлтюрмеге, урмагъа.
Миллионлап аналаны йылатып,
Сют ичеген балаларын кьырмагъа.
Инсан болмас оьз наслусун кьырагъан,
Биз сюебиз инсанлардай яшама,
Инсанлыкъны исбат этме суйгенлер
Герек ишлеп оьз кьыйынын ашама.
Зулмучулар суймей кьолун кьабартма,
Кьабартгъандан кьабат-кьабат алалар,
Сув орнуна шампански ичивю,
Халкъны кьанын хазнасына салалар.
Муна шолай гетип бара заманлар.
Бу дюньядан кьачан таяр яманлар?
Бу дюньядан ол яманлар таймаса,
Пакъыр халкъгъа паракъатлыкъ болмажакъ
Йьрткьычланы болмагъандай ёймаса.
Бирлешейик, дюньядагъы ишчи халкъ!
Йьрткьычлагъа кьатты кьаршы турайыкъ,
Зулмучулар бу дюньядан ёкъ болсун
Кьардаш болуп давсуз яшав кьурайыкъ.

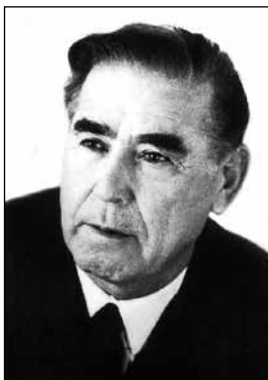
1936

«...Азат болгъан халкъны яшавун дурус суратламакъны кьумукъ язывчулар оьзлени алдына аслу борч этип салдылар. Амма янгы дюньяны алгъышлайгъанда ону ниъматын ва гючюн гёрсетмек мурадда алдын чегилген азаплар эсгерилди, зулмучу эсги дюнья налатланды. Эки де дюньяны оьз гёзю булан гёрген халкъ шаирлери оланы тенглешидирип язмагъа айрокъда иштагълы эдилер. Абдулла Магъамматовну «Пачалар, бийлер, ханлар не этип юрюгенлер», «Ата-бабаларыбыз нечик яшагъанлар», «1905-нчи йьлда пача этген зулму» йимик шиърулары муна шолай язылгъан. Эсги дюньяны вагъши кьайдаларын эсге гелтирип ва янгы яшавдан кьуванып кьарт шаир булай язгъан эди:

**Бары халкъны бирдей этди
Янгы тувгъан яш заман.
Кьул да ёкъ, кьараваш да,
Ойлашсакъ шо да таман.»**

Камиль Султанов «Кьумукъланы адабияты»

А.-В.СУЛЕЙМАНОВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

АБДУЛЛА МАГЪАММАТОВ

Абдулла Магъамматов 1869-нчу йылда Яхсайда, ярлы сабанчы ожакъда тувгъан. Ярлы ожакъны яшаву нечик болажагъы белгили. Абдулланы да гёз ачгъанда гёргени, къулач яйып гиргени – шо ярлы ожакъ, ярлы уй, гъар бир якъдан харлы уй болгъан. Абдулланы яшлыгъы уйде анасына кёмеклешив – тавукълагъа ем берив булан башлангъан. 9-10 йыллыкъ чагъына гелген сонг, ол бютюнлей къырлагъа, авлакълагъа ташлангъан: атасы сабан сюрсе, чатакъ гъайдап, оракъ оrsa, кюлте байлап, бичен чалса, бижакъ этип, гъабижай гессе, къукакъ этип, ону айрылмайгъан кёмекчиси болуп ишлеген. 15 йыллыкъ чагъында Абдулланы атасы оьлген. Шолайлыкъ булан ол охувсуз-язывсуз юртлу авам яш болуп къалгъан. Бютюн уягълю Абдулланы уьстюне тюшген. Бу авур намусну кютмек учун Абдулланы алдында о заманда биргине-бир ёл, байланы алдына бармакъ, ялчы турмакъ йимик къыйын ёл токътагъан. Башгъа кюй ёкъгъа гёре Абдулла шо ёлгъа тюшген. Яшлыгъында Абдулла гёрген гюн, ону инг уллу шатлыгъы, къуванчлыгъы янгыз тойлар, булкълар, гечеги орам йыбавлар болгъан. Бара-бара халкъны ичинде огъар «Йырав Абдулла» деген ат тагъылгъан. Тек Абдулла, оьзге йыравлар йимик агъачкъомузгъа яда терс къомузгъа тюгюл, алышып йырлай болгъан. Шо йырларда бир башлап оланы простой члени болуп, сонг-сонг башлавчусу, гётеривчюсю болуп ортакъчылыкъ этген. О заманларда, айрокъда, Яхсай, Эндирей, Кёстек йимик уллу къумукъ юртларда алышып йыравлар бек яйылгъан болгъан. Бир вакътилерде Яхсайда алышып йырлайгъанланы арасында Абдулланы группасы – Къанамат, Хангиши, Атлыгиши, Хасболат, Къандавур – айрокъда белгилилик алгъан эди деп айталар.

Абдулланы литература фронтдагъы яратывчулугъу, оьзю де, оьзгелер де къаст этип тюгюл, муна шолай яшавну шартлары борчлу этип, агъвалатгъа гёре, простой йыравлукъдан башлапгъан.

Абдулла, шолай яш вакътилеринден башлап Яхсайда, Уцуму юрта, шо арадагъы отарларда, къотанларда, Яхсай бийлени, байланы кюйларына, туварларына къарайгъан къуллукъчу болуп ишлеген.

**Яхсайны ягъасы сай,
Ичи терен денгизден,
Гёргеде деп гелерсен,
Гетип болмассан бизден... –**

деп сарынларда да айтылагъандай, «денгизден де терен» Яхсай, культура яшав ва савдюгер якъдан къумукъ тюзлюкню центры, Дагъыстанны бютюн юртларындан Къызлар къаланы юзюм бавларына иш излеп барагъан сабанчылары да, ону чагъырына, Къараногъайны къой, тувар, йылкъы сиривлерине, Аштарханны базарына къазанч излеп барагъан савдюгерчилени де, хумлу чёллерде, ногъай термелерде яшайгъан авам ногъай загъматчылары алдатып бай болмакъ учун барагъан моллаланы, муталимлени, гъажилени, тюкенчилени, гюмюшчулени, алтынчылары да «кериван сарайы» болгъан Яхсай, Абдулла Магъамматовгъа йыравлукъдан къайры затланы да берген, яшлай ону гёзюню алдында яшавну тюрлю-тюрлю янлары ачгъан. Йырчы Къзакъ, Магъаммат апенди Османов, Манай Алибеков, Нугъай Батырмурзаев йимик къумукъну революциядан алдынгы белгили шаирлеринден башлап, Алим-Паша Салаватов, Багъав Астемиров, Абдулла Баширов, Вагъит Дыдымов ва озгелери йимик революциядан сонг, совет гъукуматны вакътисинде етишген шаирлерине ерли, барысы да Яхсайда Абдулланы девюрюнде яшагъан, ону булан туврадан-тувра таныш болгъан, ону булан жыйынларда, йыбавларда къаршылашгъан.

Магъаммат-апенди Османов булан Абдулланы уллу ювукълугъу, сыр чечип ойлалардай къурдашлыгъы болмаса да, Абдулланы озюню айтывуна гёре, ол Магъаммат-апенди булан, ондан таба Йырчы Къзакъ булан да ювукъдан танышгъан, оларда йыбав жыйынларда бир нече керенлер болгъан, озюню группасы булан онда алышып да йырагъан, гъатта бир нече сарынчылар булан эришип де йырагъан. Онда ол Йырчы Къзакъгъа тынглагъан, Манкъа Солтанбек, Арип йимик айтылгъан йыравланы йырларына тынглагъан, олардан ардагъы экиси буланчы Абдулла, озокъда, Яхсайда ондан къайры ерлерде де аз болмагъандыр, буса да Османовларда да олар булан бир нече керенлер къаршылашгъан, оланы йырларына, йырайгъан кюйлерине, къомузну чертивюне ерли тергев берген.

«Яхсайны ягъасы сай, ичи терен денгизден» деген сёзлер, гертилей де, Яхсайны бек тюз суратлай. Яхсай, кёбокъда бырынгы болмаса да бек къужурлу тарихи булангъы юрт. Ол, юртдан эсе шагъар хасиятгъа ювукъ юрт болгъан.

**Алибек, Абдулмуслим,
Хасай, Хасай Муса да,
Яхсайда яшагъанлар
Инараллар буса да...–**

деп Манай Алибеков негъакъ айтмагъан. Завод-фабриклерден, ишчи класдан къайры Яхсайда яшавну гъар къайсы тармагъы сюйсенг де болгъан. Мунда бир вакътини ичинде, бир якъдан – шаирлер, язивчулар, йыравлар, йыбавчулар (итти сёзлю, озкюр гъакъыллы масхарачылар), Петербургда дарс береген алимлер, инженерлер болгъан буса, бирдагъы якъдан – дербишлер, (мен мунда Агъматхан молланы йимик адамланы гёз алгъа гелтиремен), гъайгевлер, ярты гъайгев-

лер, шынжырда сакъланагъан шайтанлылар да болгъан; бир якъдан – инараллар, сардарлар, бийлер, бийкелер, ер ессилер, къой ессилер, тюкен есилер, байлар, шайыхлар, къадилер, моллалар, муталимлер, алтын-гюмюш, темир-къалай, этик устаханалар, гѣнтери ишлейген дарбах ханалар болгъан буса, озъ-озълюгюнден де белгили болгъаны йимик, бирдагъы якъдан – къуллер, къаравашлар, ярлы сабанчылар, ялчылар, къойчулар, приказчиклер, шакирдлер, мюридлер, супулар, малсызлар, амалсызлар, тиленчилер де болгъан. Озъге затны айтмай къойгъанда, Яхсайда бир вакътини ичинде эллийге ювукъ гъажилер болгъан. Яхсайны таш орамы, къызыл керпичден этилген эки къабат уйлери, мадрасасы, онбир межити, эки базары бар эди.

Бир гезик Абдул-Вагъап гъажи-шайыхны къалаларында къадилер, моллалар жыйылгъанда Агъматхан молла папирос тартгъан болгъан. Огъар: «Агъматхан апенди, мунда папирос тартмагъа ярамай!» деп айтгъанлар. О заманда Агъматхан апенди олагъа «апендилер, тюбюнде сатма ярагъан, уьстюнде тартма да ярар!» деп жавап берген. Абдул-Вагъап гъажини гъали МТС турагъан шо уйлерини тюплери бары да тюкенлер эди. Олардан къайры да Яхсайда Умалат гъажини, Латив гъажини, Бабатовланы – уьч де агъа-инини, Ихав гъажини, Садуну, Гъажакъавну, Абсалимни, Сѣлтюкню, Грозныйлы Мациев Элмурзаны тюкенлери болгъан. Оланы барысында да ялгъа туруп, алапа алып кѣп приказчиклер ишлеген. Муна шу биз эсерген яшавну вакътисинде приказчиклик Яхсайда шайлы ййылгъан къуллукъ болгъанын Нугъай Батырмурзаевны «Давуд булан Лайла» деген хабарындагъы Давуд приказчик экени де гѣрсете.

Абдуллагъа ону юрегинде тамурлашгъан шаирлик гъислени, клас ябушувну ялынларын, тилини дилбарлыгъын, сѣзге пасигъликни, яшавдагъы сынавлулукъну, белгили охугъан адамлардагъы иттиликни, халкъгъа хас болгъан терен гъакъылны берген затлар шулар. Бу артыкълыкълардан, пагъмудан, озъюне табият, яшав берген байлыкъдан пайдаланмакъ учун буса Абдуллагъа эсги дюньяны, эсги адатланы тот басгъан шынжырындан азатлыкъ, «Гъей, Дагъыстанлы къатын-къызылар!», «Гъей, къумукъ сабанчылар!» деп къычырмакъ учун озъюню сесине толу инамлыкъ, алдынгъы ялчы атындан къутулмакълыкъ, ййравланы кем гѣреген эсги англавлу адамлардан озъюню артыкълыгъын англайгъан англавгъа толу кюйде ес болмакъ герек эди. Шоланы, озъгелеге йимик Абдуллагъа да уллу вождь Владимир Ильич Ленинни коммунист партиясыны ѳлбашчылыгъы булан этилген Уллу Октябрь революция, шону натижасында къурулгъан Совет гъукумат, ону Ленинчи милли политикасы берди.

Абдулланы ичинде яш заманындан берли жыйылып тургъан гъислер, яшавдагъы адилсизликге, зулумгъа къаршы тувулунгъан къзапланывлар барысы да, Октябрь революциядан сонг, ерни ярып чыгъагъан вулкандай болуп эркинликге чыкъгъан. Тюпдеги сатырланы яхшы кюйде тергев булан охугъан гиши шону анлар деп мени эсиме геле.

**Элибизде кѣп эркелер бар эди,
Мискин халкъны сюйген якъгъа бурагъан,
Гѣрюнеген гѣк денгизге, кѣп ерге,
«Аллагъ берген, бизинки!» деп турагъан.**

**Гѣремисиз нечик базыкъ ялгъандыр!
Аллагъ берсе, биревлеге беремиз?**

**Башгъалагъа бурулуп да къарамай,
Оланы оьгей йимик гёреми?**

**Биз де турдукъ шо ялгъангъа инанып,
Алагъны аявлусу булар деп,
Башыбыздан бёрклер алып, югюнюп,
Сыйламасакъ урушар деп, урар деп.**

**Дагъыстанда бир тухумлар акъ эди,
Бир тухумлар чоюн йимик къара эди.
Къараланы айтгъан сёзю тутулмай
Акълар бизин юрегибиз яра эди.**

Тилни дилбарлыгъындан, мурадны ачыкълыгъындан, маънаны байлыгъындан башгъа да, язып билмейген, охуп билмейген къарт чыгъаргъан бу шиъруда сёзлени къонгурав йимик оькюрюп, шынжыр йимик бир-бирине тагъылып гелеген агъымы, шиъруну оьлчевюн тюзлемек учун, бош ерлени толтурмакъ учун бир-бир шаирлер къошагъан «сонг», «да», «де», «тек», «амма», «ва» йимик ерсиз артыкъ чёп-чёпорелени ёкълугъу, адамны просто гъайранлыкъгъа сала. Абдулла шиъруланы гъакъында ойлашмагъа, оланы чыгъармагъа, язып болагъанлагъа тилеп яздырмагъа 1921-нчи йылдан, «Ёлдаш» газетни бетлеринде печат этмеге буса 1925-нчи йылдан башлагъан. Олар: «Пачалар, бийлер, ханлар не этип юрюгенлер», «1905-нчи йылда пача этген зулму», «Янгы заман атланды», «Ишлемеген тишнемес», «Сабанчыгъа», «Пача къурумгъа къаршы хозгъалывлар», «Дюнъя даву ва инкъылап», «Ата -бабаларыбыз нечик яшагъанлар», «Октябрь уьстюн болду» деген шиърулар. Оьтген заманны гёрсетеген, оьтген гъалланы суратлайгъан бу шиъруланы шо вакътиде Коммунист партиягъа ва Совет гъукуматгъа тийген кёмеги бек уллу. Янгы яшав къурмакъ учун партия гётерген байракъны тюрюнде, эсги дюнъягъа къаршы ябушувну майданында шаирлерден кёп аз адамлар тюрюл гёрюнемейген бир вакътиде халкъны арасындан чыгъып, ону атындан партияны сесине сес берип, къудуратлы нарт йимик гючлю тавуш булан халкъны эс тапмагъа, юз йыллар давам этген юхулардан уянмагъа, къагърулу урушлардан, эсгиликни чириген батмакълыкъларындан оьтюр алгъа багъып юрюмеге чакъырагъан бу шиъруланы тийишли кюйде багъалап бажармагъа тарыкъ.

**Эсге алып ойлашсакъ,
Алдын гетген заманны,
Герти кюйде билербиз
Яхшы булан яманны.**

**Нелер этип юрюген
Пачалар, бийлер, ханлар,
Шо табунлар гюч этип
Языкъ болгъан кёп жанлар.**

**Муна шо шавхал таман
Дагъыстангъа баш тутма,**

**Узакъ заман гетмеген
Эсден тайып унутма.**

**Ер бийлеп, адам сатмакъ
Ярай деп гьалал этди,
Шолай ялгъанлар булан
Узакъ заманлар гетди...**

Абдулла янгыз эсги заманны гёрсетмек булан токътамай, ол динни пышдырыкъларын да арагъа чыгъара, динчилени айыплай. 1922-нчи йылда, динни терен гетген тамурлары бир де хозгъалмагъан ва ону кюрчюлери чайкъалмагъан бир вакътиде, ол, «Янгы заман атланды» деген шиърусунда оьтген девюрню зулмуларын эсгере туруп, оланы иелмейген аркъа таяву болуп гелген динни гьакъындан да айта:

**Эсги ялагъай
Яшады ятып,
Бийлеге, байлагъа
Намусун сатып,
Кёкден гелген деп,
Кёп ялгъан айтып,
Узакъ заман турду
Халкъны алдатып.
Биревлеге ер берди,
Маъдан – бийлеге,
Олар агъа болду
Туташ элlege.**

«Ата-бабаларыбыз нечик яшагъанлар» деген шиъруда шо пикру дагъы да ачыкъ ва дагъы да артыкъ генгешдирилген. Эсги замангъы зулмулар аслу гьалда дин булан байлавлу экенни, олагъа къзапланывун Абдулла бу шиъруда дагъы да тизив гёрсетген:

**Бизин ата-бабалар
Есирликде яшагъан,
Къыйматлы къыйынларын
Бийлер-ханлар ашагъан.**

**Адам берип, ит алып,
Алыш-беришлер этген,
«Герти гьалал сатыв» деп
Китапларда гёрсетген.**

**Дин булан бугъавлагъан
Ари-бери гетмесдей,
Басып, янчып турса да,
Гьеч къаршылыкъ этмесдей.**

**Нагагъ буйрукъдан чыкьса,
Этген жагъаннем гъазир,
Языкъ амалсызлагъа
Гёрсетген уллу тазир.**

**Эки де якъ кыйынлы
Къарачыгъыз пакъыргъа!
Адамны гёнгю кюлей
Булай ялгъан лакъыргъа...**

Абдулланы Коммунист партиягъа, совет гъукуматгъа гъакъ юрекден, тюз гёзден къарайгъанын, ол – 50 йыллыкъ чагъындагъы сабанчы, гъеч бир де тартырмай, титиремей, ари-бери лавламай герти коммунист ругъ булан Ленинни ёлуна тюшгенликни англамакъ учун ону биринчи шиъруларындан бириси болгъан, 1924-нчю йылда язылгъан «Октябрь уьстюн чыкьды» деген шиърусун тергевлю кюйде охумагъ таманлыкъ этер. Муна ондан бир нече куплетлер:

**Шо вакътиде етишип
Ленин гирди арагъа,
Атгъанын таймай урду
Нишан тутгъан къарагъа.**

**Байдан алып ярлыгъа
Теп-тегин берди ерни,
Бир пачалыкъ этмеген
Ленин этген гьюнерни.**

**Ишлеп яшайгъанлагъа
Кюлю ихтиярны берди,
Муна яшап турабыз
Ону гёзюбюз гёрдю.**

**Айтгъан затын герти этди,
Гъеч бирин ялгъан этмей,
Ленинни макътамагъа
Тилимни гючю етмей.**

**Хатирсиз ажжал кьоймай
Айтгъан кюйде иш гёрме,
Тийишли эди Ленинге
Алда тувуп артда оьлме.**

Янгы, яш совет къурумну якълайгъан ишчи-сабанчылары ва оьзге загъматчылары сююндюртеген, совет къурумну душманларын буса къайгъыртагъан, олагъа къашын-гёзюн туюдюртеген бу шиърулар, газетде чыкьгъан сайын орамларда, очарларда, уйлерде Абдулланы гъакъында аз сёйленмеген. Биревлер ону макътап, огъар тамаша болуп, сукъланып сёйлеген, биревлер буса ону налатлап,

мысгыйллап, ону уьстюне бугьтанлар ябып сөйлеген, огъар «имансыз, динсиз, ка-пир» деп кьаргъыш этген, «орам-орамда кьалгъан саякъ, байланы ялчысы, кьой-чусу» деп атлар такъгъан.

Бу шиъруланы «Янгы заман атланды» деген шиърудан кьайры барысы да хал-кьны тили булан, халкъ англайгъан кюйде енгил, сарынланы оьлчевюнде язылгъ-ан. «Янгы заман атланды» деген шиъру буса яш кьумукъ поэзиягъа янгы форма кьошгъан. Автор, озокьда, кьолуна кьалам да алып олтурмагъан сонг шиъруну формаларын, оьлчевлерин толу кюйде сакъламагъа болмажагъы белгили. Шо са-ялы бу шиъру да, он сесли оьлчевде язылса да, бары да сатырларда шо оьлчев сакъланмагъан ва гьар сатыр эки бөлюнюп беш сесли оьлчевдеги шиъругъа айла-нып кьалгъан. Олай буса да, булан буса да башгъа тюгюл, бу шиъру кьумукъ по-эзияда янгылыкъ яратгъан. О заманлагъа ерли язылгъан шиъруларда не он сесли, не беш сесли сатырлар кьаршылашмай.

Абдулланы яратывчулугъуну ондан сонгъу девюрю, ону насигьат береген, маслагъат этеген, кьатынланы-кьызланы охумагъа, сабанчыланы ишлемеге чакъ-ырагъан, шону булан бирге иштеги кемчиликлени, яшавдагъы эсги адатланы кри-тика этеген шиърулары булан белгилене.

Бир шиъруда:

**Гелимбиз, харжыбыз
Бар халкъгъа малим болсун,
Төкмей, чачмай, пуч этмей
Хазна сандыкълар толсун.**

**Пачаны заманында
Аркьабыз болгъан явур,
Энни сама яшайыкъ
Этмесинлер талавур.**

**Николайны чагъында
Борчгъа миллиардлар алгъан,
Гьали де даву битмей
Вексиллер халкъда кьалгъан.**

Башгъа ерде:

**Тойлагъа чы барасыз
Гьамарчалар да тагъып,
Маргъабадай ойнайсыз
Бир-биригизге багъып.**

**Ону эрши гөрмейсиз.
Юрюп барып бир улан
Төбелесе де ярай
Сюйдюм таякъ да булан.**

**Охумагъа бар десе,
Эпсиз эдепли болуп,
Ону эрши гёреген
Гъайгевлер тура толуп.**

Башгъа шиъруда:

**Дагъыстан къатын-къызлар
Юхудан уяныгъыз!
Гъар бир ишге къошмагъа
Гъукумат сизин яныгъыз.**

**Охугъуз, уйренигиз
Алыгъыз маърипатны,
Илмудур тамазасы
Дюнъяда гъар бир затны.**

1928-нчи йылда эски араб язывдан янгы латын язывгъа гёчген сонг Абдулла Магъамматов оз-озюне чалышып, школада охуйгъан кызы Кабаханны кемеги де булан, охумагъа, язмагъа уйренген эди. Шондан сонггъу девюрде чыкыгъан шиърулары ва шоланы ичинде 1905-нчи йылгъы биринчи орус революциягъа багъышлангъан «1905-нчи йыл пача этген зулму», «9 январь» деген шиъруларын да Абдулла оз кьолу булан язгъан. Бу шиърулары тергевлю кюйде охуп ойлашгъанда, охумагъан сабанчыны билимине, ону политика англавуна тамашалыкъ этмеге тюше. 1905-нчи йылгъы революция Октябрь революцияны биринчи канзиси экеникни Абдулла озюню шиърусунда бек арив сёзлер, тизив рифмалар ва чебер тилли суратлавлар булан гёрсете:

**...Шагъарны ичи йылав-яс болду
Январь айны тогъузунда къаттыгюн
Бир гюнагъсыз минг ишчилер тас болду.**

**Денгизлер толкъунланып, тавлар тербенип,
Дюнъя шары силкинердей зулму этди.
Ер де, кёк де – кёп табиат шагъатдыр,
Ишчилерден шо къыйынлар кёп оьтдю.**

**Шону учундур къагъарланып, шамланып,
Тангчолпандай Октябри тувгъаны,
Ишчилени оз артына иерттип,
Николайны хырданындан бувгъаны...**

Коммунист партия ва совет гъукумат халкъны алдына салгъан уллу борчланы тамам этмеге, ватандаш давдан сонг халкъ хозяйствону аякъгъа тургъуз-магъа ва социалистче янгыртып къурмагъа, ортакъ малны аявлап сакъламагъа, совет пачалыкъны гючюн-къудуратын беклешдирмеге чакъырып Абдулла 1925-1930 йылларда язгъан шиърулар гъалиги гёзден къарагъанда форма якъдан бираз

заманы озгъан, артда къалгъан йимик гёрюне буса да, къумукъ адабиятны, ай-рокъда, поэзияны тарихи учун оланы агъамияты бек уллу. Оьзлени маънасы якъдан, литератураны оьсювюн ва оьтген девюрлени яшавун уьйренивдеги пайдалылыгы якъдан олар гъали де бек къыйматлы.

Абдулла Магъамматов язгъан шо шиъруланы тюз багъаламакъ ва олагъа тийишли кюйде къыймат бермек учун, яшавну шо девюрюн, ону шартларын, клас ябушувун, ону четимликлерин, клас душманланы тюрлюлюгюн, гъиллачылыгын, намартлыгын не гёрюп, неде тюз кюйде гёз алгъа гелтирип билмеге герек бола. Ёгъесе, гъалиги, бугюнгю гёз булан къараса, о шиърулагъа тюз къыймат бермеге болмажагъы ачыкъ зат. Дюнъя яралгъанлы яшавну бютюн тармакъларына оьзлени тамурларын терен яйып, беклешип гетген эсги адатлар, ханланы, бийлени, байланы алдында юрюлюп гелген къулчулукъ, къаравашлыкъ, дигизалыкъ, моллалагъа болуп гелген инамлыкъ, фабриклеринден, заводларындан, ерлеринден, мюклеринден, малындан-матагъындан айрылгъанланы, кулаклары, оланы къуйрукъчуларыны, супуланы, мюридлени, динчилени уллу армиясы этеген къаршылыкъ, юз йылланы боюнда загъматчы халкъны хасиятына гирген, ону уьйренчиклигине айлангъан авамлыкъ, ириялыкъ, буланы барысыны да уьстюне, океанланы ортасындагъы атавну йимик капиталист дюнъя булан къуршалгъан Советлер Союзуна тышдан этилеген къысывлар, питнечиликлер, пышдырыкълар толу кюйде юрюлеген бир вакътиде табиат оьзюне берген дилбар тил, чебер пагъму булан Абдулланы ортагъа чыгъывуну, ону чакъырывларыны агъамияты бек уллу.

«Ишлемеген тишнемес» деген шиърусунда ол бизин юртларда болагъан бош хабарлы очарлагъа къаршы чыгъа, очар сакълап бош айланагъанлагъа айып эте.

**Ер-ерде очар этип,
Жыйылышып гъар заман,
Гъей, къумукъ сабанчылар,
Шу адатыбыз яман.**

**Ишчи халкълар къан тёгюп,
Бизге эркинлик алгъан,
Бир десетинни къоймай
Ерни арагъа салгъан.**

**Будай да чач, арпа да,
Гъабижай да, тари де,
Инсангъа ва гъайвангъа
Тарыкъ затлар бари де.**

Коммунист партия, совет гъукумат юрютеген политиканы тюз англап, оланы ялынлы агитатору болуп, гъакъыллы, чебер сёзлер булан, халкъны оьзюню тили булан булай шиъруланы язмагъа ва булай насигъатланы этмеге янгыз Абдулла йимик халкъны арасындан чыкъгъан, ону хасиятын яхшы билеген, халкъны ичинде абуру булангъы герти шаир бажаражагъы белгили.

**Уллу къурулушланы
Ессизлик есир эте,**

**Батгъан пароход йимик
Кёп зат тас болуп гете.**

**Белгисиз тас болмасын
Инеси гьукуматны,
Чомучлап пуч этмейик
Къашыкълап жыйгъан затны!**

**Ессизлик, хыянатлыкъ
Эки яман хасият...**

Бу шиърулар, шаирни политика англавун, ону мурадыны тюзлюгюн, социализм къурувда ол гъакъ юрек ва герти шаирлик къалам булан ортакъчылыкъ этгенни ачыкъ кюйде гёрсете. Сюзюк сувлу тав озенни толкъунлары йимик агъып барагъан бу сатырлар, «чомучлап пуч этмейик къашыкълап жыйгъан затны!» деген сатырлардагъы терен гъакъыллы чебер келпетлев, «батгъан пароход йимик кёп зат тас болуп гете» деген сёзлердеги гысапсыз тюз, ачыкъ тенгешдирив, «ессизлик, хыянатлыкъ – эки яман хасият...» деп этилген токъташдырыв, бу шиъруда шотай усталыкъ булан этилген танкъытлы чебер сатырлар, бизин къумукъ литературада, айрокъда 1933-нчю йылларда тенги ёкъ кюйдеги янгылыкъны тувдургъаны, озокъда, шексиз зат. Шиъруну ахырынчы эки куплети, эсима геле, магъа оз мурадымны англамагъа дагъы да яхшы кёмек этер деп. Муна олар булай:

**Юрегим къабул болмай
Гёзюм юмуп оьтмеге,
Шаирлер шарчы тюгюл
Ялгъандан арз этмеге.**

**Ал учурдум танкъытны
Оьрдеги идарагъа,
Охуп къарап, ойлашып,
Урар деп бир къарагъа.**

Нечик арив, нечик леззетли, нечик тюз!

Коллективлешив башлангъанда Абдулла биринчилерден бири болуп колхозгъа кирген. Ол, озюню тизив шиърулары ва актив кюйдеги иши булан, колхоз къурумну уьстюнлюгю учун, колхозланы къурум-хозяйство якъдан беклешдирив учун кулаклагъа къаршы рагъмусуз ябушув юрютген Яхсай колхозну атындан Эндирей колхозну члени, Дагъыстанны гъалиги халкъ шаири Къазияв Алиге шиъру булан Абдулла язгъан кагъызлар, къумукъ литературада колхоз яшавну суратлайгъан инг яхшы асарлар деп гысап этиле.

Совет яшёрюмлеге язылгъан сатырлар, оланы герти юрекден сюеген ата гыслер булан толгъан. Ол озюню инг яхшы шиъруларын коммунист партиягъа, ону уллу вожду Владимир Ильич Ленинге, Совет гьукуматгъа, Октябрь революциягъа багъышлагъан. «Октябрь уьстюн чыкъды», «Ленинни памятниги», «Бузулгъанны тюзледик», «Киров», «Совет къушлар» деген шиъруланы шогъар мисал этип гёрсетме ярай. Абдулла «Ленинни памятниги» деген шиъруда булай яза:

**Парахат тур, батырым,
Сен айтгъанны этебиз,
Социализм ёл булан
Бир токътавсуз гетебиз.**

**Сен кьойгъан китапланы
Охуй уллу да, яш да,
Гъали гёзюн ачгъанлар
Тюпде кьалгъанлар башда.**

Абдулла Магъамматов, простой совет адамланы парахатлыкьдагъы яратывчулукь загъматы, СССР-ни халкъларыны бузулмагъан дослугъу гъакъында йырлай:

**Орус, жугьут, эрмени,
Бусурман булан поляк,
Бары да кьардашыбыз
Дюньядагъы мискин халкъ.**

Ол, оьзюню «Дюнья дав ва революция», «Къарт бёрюлер», «Бизде рагъатлыкь болмас, зулмучулар таймаса», «Империалист давгъа кьаршыбыз» деген шиъруларында дауну отун кьабундурувчуланы пышдырыкъларын ачыкьгъа чыгъара, олагъа рагъмусуз кюйде кьапас ура. Шо шиъруларда, парахатлыкьдагъы яшавну ёлу янгыз загъматчыланы бирлешивюнде экенлик гёрсетилген.

1934-нчю йыл, Абдулла Магъамматовну яшавунда бек тизив йыл болду. Шо йыл огъар, Дагъыстанны халкъ шаири деген ат берилди. Ол шо йылдокъ ДагЦИК-ни члени этилип сайланды. Дагъыстанны Совет автономлугъуна 15 йыл тамам болагъан байрамда, 1935-нчи йылда, Абдулла Магъамматов булай айтды:

«Гъалиден 15 йыл алъякъда, уьстлеринде эливдей уллу тери тонлары, аякъларында чаналаны учу йимик оьрге кьайтгъан гён чарыкълары да булан юрюген адамлар, гъали инженерлер, техниклер, докторлар болгъан. Гъали бизде олар юз минглер булан бар. Олар, шатлыкь деген не зат экенни билегенни гёргенмен. Мен бугъар, эсде ёкъ яхшылыкь деп айтмай, дагъы не деп айтайым».

1935-нчи йылда, Абдулла ДАССР-ни делегациясы булан бирче бизин Ватаныбызны тахшагъары Москвагъа барды.

Абдулла Магъамматов, авур аврувундан сонг, оьзюню яратывчулукь иши толу кюйде чечекленеген вакътиде, 1937-нчи йылда гечинди.

Абдулла Магъаматов булангъы мени башлапгъы танышлыгъым 1927-нчи йылда болду. Мени гёргенде ону яш йимик сююнгени, ол мени кьабул этген кюй, мени огъар бек исиндирип кьойду, юрегимде огъар уллу сююв, гьюрмет тувдурду. Бизин бу танышлыгъыбыз бара-бара дослукьгъа, кьурдашлыкьгъа айланды. Абдулла, ону агълюсю, кьызлары – барысы да бир йимик ачыкь юзлю, кьонакь сюеген, сабур, саламат, генг юрекли, чомарт кьоллу адамлар экенин бираз тергевлю адам бир гёргендокъ да билмеге болар эди. Халкъны ичинде «бетинден нюр тама» деген айтыв бар. Абдулла да шолай, гъар заман бир йимик, бетинден иржайыву таймагъан, сюйкюмлю, бек кьылыкьлы, исбайы, исси адам эди. Ол яшавну герти кюйде англай, огъар ачыкь гёз булан кьарай эди, гёз гёрдючюлюк, макътанчылыкь, оьктемлик, сутурлукь йимик бир-биревлерде болагъан яман хасиятлар ону

къаркъарасында бир де ёкъ эди. Ону яшавдагы саламатлыгы язаган шиъруларында да гёрюнген. Ол, мени кагызыма жавап этип язган бир шиърусунда булай язган эди:

Бир жавабында:

**Илмулулар билелер
Ай ва гюн не этежегин,
Отуз алтынчы йылда
Къарангы этежегин.**

**Озокда не билежек
Абдулла да, Али* де,
Гъакъыл-балыкъ болмагъан
Къарт буса да гъалиде...**

Бирдагы жавабында:

**Йырла деп йырлатасан,
Йырлагъанда кюлейсен,
Къаламы сынган къартдан,
Билмеймен, не тилейсен?**

Магъачкъалада Дагъыстанны белгили адамларыны съезди болагъан гюнлерден биринде, мен ахшам вакътиде, адам ёкъ бир гиччи майданда Абдулланы гёрюп ону янына багып бардым. Абдулла оъз-оъзюне сёйлене, таягы да булан бирге къолун оьрге гётере, бир-бирде таягын ерге тюрте эди. Шо саялы ол мен оъзюню янына баргъанны эс де этмей къалды. Мен огъар ювукълашып:

– Абдулла, сен ким булан лакъыр этесен? – деп сорадым.

– Съезде охумакъ учун шиъру чыгъараман, шиърудан алда айтажакъ сёзлеримни гъазирлеймен деп Абдулла оъзю гъазирлеген сёйлевюн магъа айтды, сонг шиърусун да охуду. Абдулланы эсини гючлюлюгюне, оъзю ойлашган сёзлени кагыызгъа къарап охуйгъанда йимик таза, дурус, тутулмай айтып бажарагъанына гертиден де тамаша болмагъа ярай эди. Абдулла, оъзю чыгъарган шиъруланы барысын да бир де янгылмай, не заманда суюсенг де, охумагъа бола эди.

Рагъатлыкъ учун жыйылышган гезиклерде, йыбав жыйындарда Абдулла оъзю булан олтурган ёлдашлагъа шатлыкъ, йыбав берип болагъан адам эди. Жыйында ол яш гишилер булан теппе-тенг болуп олтурар, масхаралар этер, къучакъларын яйып уйню толтуруп бийир, бийип тураган кюйде, токътап, согъулуп тураган къомузгъа сарын айтар эди, 1932-нчи йылда Яхсайда, кёбюсю яхсайлы шаирлер ва язывчулар ортакъчылыкъ этеген бир къонакълыкъ жыйында магъа да болмагъа тюшдю. Абдулла онда оъзюню эсги ёлдашлары булан алышып йырлагъан сонг, олтургъанланы тилевюн этип, къарывсузлугъуна да къарамайлы, бийимеге чыкъды. Ол онда айланып, атылып, яш чагъында йимик оюнлар этип бийимесе де, орталыкъда токътап, билеклери булан бийивню бары да гъаракатлары этип, оъзю булан бийимеге чыкъган къатынны (аты эсимде ёкъ) бек тизив

---

* Али – Дагъыстанны халкъ шаири Къазияв Али.

бийитди де, сонг, гъар сарынгъа бир керен бийивню де, къомузну да бёлдюрюп, тюпдеги сарынланы айтды.

Биринчи сарын:

**Женнетде гьюрю къызлар
Деген затлар булармы?
Къызлардан арив затлар
Бу дюньяда болармы?**

Экинчи сарын:

**Йигирма беш йыл алдын
Яш замангъа не этейим?
Бу ийисли гюллени
Къоюп нечик гетейим?**

Уьчюнчю сарын:

**Къарт болгъанман, амал ёкъ
Гетген затгъа этмеге,
Бусада чы суймеймен
Айырылып гетмеге.**

Бу сарынлар дагъы да узатылгъан эди. Тек, нечикде, мен оланы барысын да язып алмагъа етишмеген бусам ярай, менде язылгъанлары шулар.

Абдулла Магъамматовну чыгъарып сарын айтмагъа усталыгъы гъакъында мен оьрде де бир ерде эсгердим. Ол бир-бир гезиклерде оьзюне берилген суалгъа бир де ойлашмай сарын булан жавап берип къоя эди.

Бир гюн эртен мен редакциягъа ишге бармагъа алгъасап айланагъанда Абдулла магъа кюлей туруп, эретургъан еринде булай деди:

**Итивге отну салгъан
Акъ гёлекге урмагъа,
Сагъа да ярар, ёлдаш,
Бираз къарап турмагъа.**

**Кетенни хасияты
Гъаппа-гъазир бюрюшме,
Аз затланы уьстюнден
Арив тюгюл эришме.**

Бирдагъы гезик олтуруп турагъан адамланы уьстюне гирип гелгенде огъар бирев: «Я Абдулла, авруймысан? Азгъансан!» деп суал бергенде, Абдулла, къолунда гъаса таягъы да булан эретургъан еринде, огъар булай деди:

**Суалынг суал тюгюл,
Алар йимик савабын,
Тек берген сонг амал ёкъ,
Ал, къайтардым жавабын:**

**Аврума чы авруйман, ёлдаш,
Кююм чю ёкъ гетмеге,
Къастым бар, гючюм етсе,
Дюньяны тюз этмеге.**

**Шону учун да сюе эдим
Отуз йыл яш болмагъа.
Социализм къурувда
Халкълагъа баш болмагъа...**

Бизин агълубюзде, уллулардан башлап гиччилеге ерли барыбызда да, Абдуллагъа болгъан абур, разилик, ону сююв биз бар чакъы яшажакъ. Мен бирдагъы да такрарлайман, олай объюн сюдюрюп, озгелени объуне исиндирип, объюн ят гёрсетмей болагъан адамлар аз бола, Абдулла шолардан бириси эди. Объюнню гъакъында кёп айта турмагъа арив тюгюл буса да, ол бизин яшлардан бирине айтгъан сарынны эсгермей къойма болмайман.

Абдулла бир гезик Аткайларда олтуруп турагъанда бизин къызланы бириси Гъалимат гирип баргъан. О заман Аткай огъар: «Гел, гел къызы Гъалимав, гел!» деп сёйлеген. Абдулла ону сёзюн узатып:

**Гел, гел, къызы хорасан,
Оъсюп уллу боларсан.
Уллу болуп гетерсен,
Биревню уый этерсен!**

деп айтгъан. Бу сёзлени ва булай озгелерин де бизин агълюлер гъали де унутмай, ону аты чыкъгъан сайын айта болалар.

Яшлыкъны гъакъындагъы кантны мен Абдулланы авзундан кёп эшитгенмен. Ол объюнню шаирлигинден, шиъруларындан сююнген сайын къартлыгъын, къаркъарасыны савсузлугъун эсге ала эди. «Гъай аман, кимни болур эди отуз йыллыкъ заманы, шу эркин, шат яшавдан, бизге гъукумат берген ихтиярлардан пайдаланмагъа!..» дей бола эди. Гертиден де, ойлашып къарагъанда ону англайсан. Объуне шаир болуп шиъру язмагъа берилген ихтиярлардан ол янгыз 1925-1937 йылланы арасындагъы 12 йылны ичинде тюгюл пайдаланмады. Шону да бир нечакъы къадары аврувлар булан къыйналып больницаларда, тёшекде гетди.

Дагъыстанны пагъмулу халкъ шаири 66 йыл яшап, 1937-нчи йылда, узакъ аврувдан сонг гечинди. Шо заманны ичинде ону шиърулары китап болуп бир нече керен чыгъарылып тура, тек олардан бири де, бу китабы да, толу тюгюл. Мунда да, мен билеген «Гъей уллу гюн, нюрлю гюн» деген шиърусу ва бир нече атларын унутгъан шиърулары да ёкъ. Булардан башгъа да ону унутулуп къалгъан озге шиърулары да болма имканлы.

Забит АКАВОВ,
филология илмуланы доктору, профессор

ЯНГЫ ЯШАВНУ ЙЫРАВУ

Янгыртып кьурувну, демократлашдыривну, аянлашдыривну гюнлеринде биз Дагъыстанны халкъ шаири Абдулла Магъамматовну эсге алмай болмайбыз. Оьзюню девюрюнде ол адамлар учунгъу янгы яшавну герти якъчысы, пропагандисти болуп арагъа чыкыгъанлардан бириси. Айрокъда юрт яшавну яхшы билеген ва яхшы суратлайгъан шаирлерибизден саналагъан Абдулла Магъамматов кеплеге танывлу.

Совет адамлар йиберилен кемчиликлер дагъы такрарланмасын, янгыртып кьурувну артына ерли чыкъмакъ учун къаст этивюн гючлендире. Бу ерде мен бизин уллу шаирибиз Магъаммат апенди Османовну сатырларын эсгерме сюемен:

**...Биз оьзюбюз тюзелтсек,
Дюнъя бизге иерир:
Адам къайдан юрюсе.
Гёлентки ондан юрюр.**

Нечик гючлю, нечик тюз айтылгъан сатырлардыр. Савлай дюнъяны къысматы адамны кьолунда. Гертиден де, бизин Ватаныбыз тас этивлеге тарыгъанлыкъгъа адамлар оьзлер гюнагълы. Адамланы гъакъында, оланы къысматыны уьстюнде шаирлер кеп ойлашгъан. Дагъыстанны халкъ шаири Абдулла Магъамматов да оьзюню чебер асарларын яшав булан ва шо яшавну гёзел этме де, маъналы этме де борчлу адамлар булан байлагъан.

Дюнъядагъы коммунистлени программа йыры, гимни «Интернационал» ёл гёрсетеген кюйде:

...Зулмуну дюнъясын кюрчю ташына ерли бузарбыз, сонг буса биз янгы оьзюбюзню дюнъябызны кьуруарбыз, – деп, бел бюгюп, енг чююрюп, давгъа-ябушувгъа гетерилдик. Шолай этме де этдик. Эсги дюнъяны дарбадагъынын чыгъардыкъ. Эсгини, хурт басып, ийисленип, аврув яйылмасын деп, гёмюп басдырдыкъ. Озокъда, ерге-мюлкге, адамгъа еслик этеген пачаны, ер есилени кьурумун бузуп, топуракъны, ерни-мюлкню ону кьуллугъун етишдиреген загъматчыны кьолуна

береген халкъ гьукуматны къурмакъ – дюньяны тарихинде уллу иш. Дагъыстанны халкъ шаири Абдулла Магъамматов да айтгъанлай.

**...Бар халкъны бирдей этди
Янгы тувгъан яш заман.
Къул да ёкъ, къараваш да –
Ойласакъ, шу да таман...**

Булар бары да тюз. Буса да мен шо бузулгъан, басдырылгъан-гёмюлген дюньялардан тамур алып гелген бир-бир милли матагъланы уьстюнде ойлашаман. Масала, бизин къумукъ халкъ минг йылны боюнда оюн-дертин, оьзюню талапларын, умутларын, хыялларын ва ал-гъасил оьзюню тарихин арап алифба булан зып гелгени барыбызгъа да белгили...

Эни бу сюжетге къарайыкъ. Эсги къурумну зулму савутларыны бири дин деп, билесиз, ону тавушдан тайдырдыкъ, пачалыкъ идараларындан уьзюп айырдыкъ. Тек магъа англатыгъыз – халкъны къолундагъы язывну, алифбаны, алфавитни гюч базарны политикасы булан не аралыгъы бар, о не гюнагъны есидир? Не эте, латин алифба булан дуалар язылмагъанмы, славянланы-орусланы алифбасы булан оланы къураны язылмагъанмы?.. Гьукуматны башын тутгъанлар янгы заман атланып турагъан заманда, демек, янгы къурумну тувумунда мени халкъымны ягъынсындырды: сайки, алфавитлени алышдырабыз, халкъ арада ортакъ язылышгъа гёчебиз деп, мени милли тарихимни бир тилмачы болуп гелген языв алифбамны къатнашыв аралыкъдан тайдырды. Мени халкъымны къыйыкъсытды. Ят адам, душман этген буса, англамагъа да болур эдик, – тюгюл чю, къыйыкъсытагъан ким десенг – мени халкъымны, ватанымны гьукуматы... Бырынгы заманлардан берли гелеген алифбаны ёйгъан сонг, ону гьызарлама башладылар. Нечесе юз йылланы боюндан гелеген къол язывлу китаплар оьрген отлар болуп яллатылды. Алдынгы охувну билегенлер гьызарланды, тутулду, азарланды, сибирлеге ятап этилдилер... Бу гъаракатны маънасы, мен ойлайгъан ёлда, бизин йимик азлыкдагъы халкъланы инкъылапдан алдын оьз маданияты, оьз адабияты, оьз языву болмагъан, шоланы барын да Уллу Октябрь гелтирген деп англавгъа терен харш салгъан идеяны кюрчюсюндеми экен деймен. Шо идея гьукуматны хас янашыву, хас къараву, хас политика ёлу болуп токътады. Бу гьужумну натижасында бугюнгю яш наслулар оьзлени бырынгы языв варислигинден, милли культура байлыгындан уьзюлдю, айрылды демеге ярай. Жамият аралыкъдан къувалангъан алифбаны бугюнгю охувчулардан къайсы биле? Кёп азы. Билмеген сонг юртларда къартлар гёзюню бебейи йимик аявлап сакълайгъан, архивлерде авлар-чанглар басып ятагъан кёп санавдагъы къольязывлагъа, шо язывларда суратланагъан, хабарланагъан тарихни, элни, халкъ яшавну тюрлю-тюрлю ренкли сюжетлерине ёл ябукъ тюгюлмю? Шону булан бирче чинк де уллу балагъ къопмаймы – халкъ эсин ютмаймы, тарихин, менлигин тас этмейми? Мен къыздырмайгъанны, акъ этмейгенни гертилейген бир гьалны эсгерсек де, таманлыкъ этежек: англавгъа, психологиягъа, терекге бюр йимик къыйылгъан, шо вагъши идеягъа биз оьзюбюз де инанагъан, къуллукъ этеген болуп бармайбызмы? Гъалиден 500-1000 йыллар алдынгы тарихибизни, маданиятыбызны, адабиятыбызны гъакъында сёйлемеге оьзюбюзден де ихтиарсыз уялагъан, тартынагъан болмадыкъмы? Акъ этеменми? Этмеймен – булар ёлгъа сыярдай аз затлар тюгюл.

Муна шу тайпа, аччы буса да, герти кюйде тазалайган ойлагъа чомулуп гелип, макъаланы аслу игитине – Дагъыстанны халкъ шаири Абдулла Магъамматовгъа чыгъаман. Мунда да алданокъ айтма суюмен – халкъ шаирибизни эсделигини алдында бизин пачалыкъ ва жамият къурумлар гечмесдей гюнагълы. Неге? Гелигиз, ойлалып къарайыкъ: 1934-нчю йылда Сулейман Стальский ва Гъамзат Цадаса булан бирче огъар Дагъыстанны халкъ шаири деген инг де оър атны берегенде, ДагЦИК не затлагъа асасланып къарар чыгъаргъан экен? Суалны мен шо къарарны себебин эсге алмакъ учул салмайман – о гъар кимге де англашылагъан зат. Мени мурадым башгъа – оъз заманында оър ерлерде ишлеп, айтгъаны болагъан, къолундан кеп зат гелеген ишни башын тутгъанларыбызгъа тийишли оыпкелев этмеге сорайман.

Партияны область комитети, ДАССР-ни Министрлер Совети, Оър Совети йимик чинк де улуу идаралагъа гъар миллетден негъакъ сайланмай чы. Депутат буса жыйындарда «туз къап» йимик олтуруп турма тюшмей, оъзюню борчларын кютме герек. Мунда мисал учун Абдулла Магъамматовну депутат сынаун алма да ярар эди, эгер ону ахтарып-билип арада яягъан адам буса. Бизде буса гъали болгъунча депутат – айтывда айтывлагъан «оъзбашына дуа этген пайхаммардай» – оъзюне депутат, элни, юртну, халкъны, миллетни гъайы ону къулагъыны артын да терлетмей демеге ярай. Ва амма сайлав кампанияларда олар «ондарай болажакъбыз, элге-юртгъа мундарай яхшылыкълар этежекбиз» деп, клублар, майданлар толгъан халкъны-сайлавчуланы къойнун къызыл йымырткъадан толтуруп гелелер.

Абдулла Магъамматовну адабият къысматы булан байлап туврадан айтсакъ, соравум инг башлап К. Султановгъа, А.-В. Сулеймановгъа, Аткайгъа, Гъ. Анваргъа бериле деп эсеме геле. Неге? Неге тюгюл де, халкъ арада белгили айтывдагъы «Бизин сувну биз сыйламасакъ, ким сыйлар?» деп, багъынчакъгъа да гелмейген сувдан иштанын чечип чыгъагъан адам йимик, оъзлеге тамазалыкъ этген «Йырав Абдулланы» эсделик абурун-сыйын оърде эсгерилген гъюрметли агъа ёлдашлар башлап гетермеге, къалгъан яш наслулагъа гъай этивню уългюсюн гёрсетмеге тюше эди деп гысап этемен.

Сёз ёругъуна айтсакъ, шо гъал янгыз А. Магъамматовну варислиги, эсделиги булан дазуланып къалмайгъанны да эсгермеге герек: яхсайлы Юсуп Къылычев, къакъашуралы Абдурагъман, Йырчы Къзакъ, Магъаммат апенди Османов, Манай Алибеков, Нугъай ва Зайналабит Батырмурзаевлер, Абусупиян Акаев, Темирболат Бийболатов, Дадав Магъамматов, Къоччакъай Жамалдин, Наби Ханмурзаев, Алимпаша Салаватов, Багъав Астемиров, Абдулла Баширов... Оыпкелев этмесдейми? Ягъынгсынмасдай аз затмы? Союзну милли бёлуклеринде язывчуланы къурумуну язывлу тарихи болмаса ярамай деп гысап этемен. Расул Гъамзатовну кабинетинде Гъ. Цадасаны, С. Стальскийни ва оъзгелени накъышланып язылгъан суратлары, портретлери бар – нечакъы да яхшы. Тек шоланы арасында Гъамзатны да, Сулейманны да къалам ва яшав къурдашы да болгъан, оъз заманында атлары янаша тюгюл эсгерилмейген Абдулланы портрети неге ёкъ? Цадасаны ва Стальскийни 100, 110 йыллыкъ юбилейлери тийишли хас ёлунда къаршылана, оытгериле, шо тархлар булан байланып нече тюрлю агъамиятлы масъалалар гетериле – кеп танг иш биревню де сёзю болмас! Тек айтывгъыз, аявлу къалам ёлдашлар ва пачалыкъ идараланы ёлбашчылары. Абдулла Магъамматовгъа гелгенде, неге сирешип къалабыз?..

Къабунуп сёйлейгенимни охугъан ёлдашлар гечер деп умут эмемен. Неге тюгюл бираз да юреги авуртагъан адамгъа къабунмасдай гьалларда яшамайбыз. Гертиден де, алып къарайыкъ – Абдулла Магъамматовгъа дегенде, бизин адабият критика увуртларына сув алгъанлай болуп неге къала? Себеби недир? Мени гъисабымда, аслу себеп ону язгъанларына берилеген тергевню азлыгъында. Бир заманларда бир-бир критиклер ону адабият варислигине «декларативная поэзия» деп гъайкел тагъып чыкъдылар. Герти, адабиятда шолай агъым тува, бола. Тек шо гъал чебер культураны, адабиятны, поэзияны кемчилиги болуп гелмеген, къайта ону битимин, бишгенлигин, оьсгенлигин, уьлгю дарс берердей, торайгъанлыгъын гёрсетеген белги. Ондан сонг да шо «дарсны» ким берегенни унутуп да къоябыз: гертиден де, авзундан сариси де таймагъан яшны да, кёпню гёрген сынавлу тамазаны да къаравларына бирдей янашмагъа тюшмей чи, оланы арасында кёп зат болажагъы белгили. Бирдагъы бир себеп бар. Бизин адабият илмуну бугюнго даражасы, масала, гъалиден 20 йыллар алдындан эсе танылмасдай оьсген демеге ярай. Гъали биз чебер сёзню авурлугъун да, гючюн де оьлчемеге уьйренип гелебиз. Алдын буса кёбюсю гезик асарны гёрюнюшю, формасы алдатып къоя эди. «Къапиялы сёзге къарыв ёкъ» деген айтывну биз герти маънасыны уьстюнде ойлашма да ойлашмагъанбыз деп гъисап эмемен. Абдулла Магъамматовну терен политика лирикасын охугъан сайын, бизин адабият критикада шо уьстденсувлукъ болгъаны айрада аян бола. Шиъруну уьстюне къарап, ону тынч англашылагъан тилинден, лансыллайгъан «сарын» гёрюнюшюнден, гиленк буздан йимик, сыргъалап гетгенбиз; сёзню маънасындан таба ону булан суратланагъан англавну, ойну, яшавну теренлигин бойламагъа къарамагъанбыз, гъасили калам, сёзню «гёрюп» болмагъанбыз деп эсиме геле.

Абдулла эки девюрню айтып эшитмеген, эки де пача ва совет девюрню о эки де гёзю булан гёрген, оьзюню сан-санына, бувунларына ерли, къатыв басгъан къолларына, явур болгъан елкесине ерли сынап билген, тенглемеге чакъы экисини де чарасында ийленген, шо саялы да:

**Эге алып ойлашмакъ,
Алдын гетген заманны.
Герти кюйде билербиз
Яхшы булан яманны, –**

деп маслагъат этмеге, янги яшавну маънасын «герти кюйде билмеге» янгыз бир ёл барны – ону уьстюнде «ойлашмакъ» гереки айта. А. Магъамматов эки девюрню тенглешидрип язмакъны оьзюню де, савлай адабиятны да аслу темаларыны бири йимик гъисап этген. Бугюн бизин гёзлерибиз ону сатырларыны уьстюнден, гертиден де, сыргъалап гете, амма ону заманында – 1920-нчы йылларда – къарангылыкъда оьмюр сюрюп гелген сабанчы халкъны англавун янги жамият къурумуна тартмакъ учун о сёзлени уллу яшав маънасы болгъанны унутма тюшмей – багъаламагъа герек. Шу оюм булан Абдулла Магъамматовну яратывчулугъуна янгыртып къурувну бугюнго янги гёзюнден таба янашма тюшегенликни айрыча эгермеге сюемен. Заманны алдында токътагъан жамият талапланы маънасын тынч англашдырмакъ гъар заманда да инг биринчи масъала болуп гелген. Гъали де шолай. Бу ойну яшавну оьсюню булан байлап давам этсек, кёп затгъа гёзюбюз ачылар, А. Магъамматовну поэзиясыны маънасы яхшы англашылар деп гъисап

этемен. Шолай лакъырны башлагъынча бир алдын шаирни чеберлигин, демек, ону яратывчулукъ къайдасыны хас белгисин англап билмеге тюше. Чебер адабиятны аслу «материалы» – адам, игит, чебер келпет. Игитни, келпетни жамият аралыкълар булангъы байлавун чече туруп, биз асарда суратланагъан девюрню гъакъында толу маълумат алабыз. Шо саялы чебер келпетге, адабият илмуда айтылагъан кюйде, халкъ яшавуну сураты дейлер. Шо «суратны» гъар бир язывчу оъзюню гёзю гёреген, оъзюню гъакъылы къуршайгъан ёлларда ясай. Кёбюсю гезик – мекенли чебер келпетден таба.

А. Магъамматов гъар-бир адамны, аслу гъалда сабанчы адамны янгы шартлардагъы гъалын халкъ яшавдан, халкъны къысматындан таба гёрсете. О халкъны, яшавну, дюнъяны, адамны келпетин савлайын ала. Илму тили булан айтгъанда, А. Магъамматовну яратывчулукъ къайдасы гъона шо «савлайын» келпетлев ёлда бола, адабият илмуда шолай къайдагъа «искусство целого» деп айтыла.

Шаирни яратывчулукъ къайдасыны гъакъында айтмакъ булан мен ону асарларын чеберликни законларына гёре ахтармакъны гёз алгъа тутмайман – о айрыча илму-ахтарыв масъала. Мен охувчуну тергевюн булайына тартма сюемен: Абдулла Магъамматовну яратывчулугъуна тарихи гёзден къарасакъ, бугюнгю янгыртып къурувда, шаир оъзю де айтгъанлай, «енг чююрюп, бел бюгюп», ону асарлары ортакъчылыкъ этмеге болагъанын гёрербиз деп эсима геле. Сёз ёругъуна айтсакъ, гъона шо «енг чююрюп, бел бюгюп» деген суратлав мен айтагъан «савлайын келпетлевню» белгиси. «Савлайын келпетлев» деген англав къулакъгъа тамаша чалынадыр, неге тюгюл де шолай сёз тагъымгъа охувчу ёлукъмагъандыр: ону мен, къулакъгъа онча арив чалынмай буса да, адабият илмуда белгили шо «искусство целого» деген терминни маънасын бермек учун кьоллайман. Милли тилдеги адабият илмугъа шо англав, балики, ярашып да кълалар... Халкъны алдынгъы яшавун белгилеп тургъан жамият аралыкъланы А. Магъамматовну хаты булай суратлай:

**Бири пача, бири хан,
Бири бий, бири оъзден –
Алдын эсги заманда
Безе эдик шолай сёзден...
(«Янгы заман атланды», 1921 йыл).**

Топуракъ булан, сабан булан, сув булан гёзю чыгъып турагъан колхозчу ёлдашлагъа шиъру булан не уългю гёрсетежексен демеге ярай. Озокъда, сюрмек, чачмакъ, сугъармакъ, къайтармакъ йимик англавланы «ачабыз» деп айтмайман. Мунда мен эсгермеге сюеген зат – яш наслуда загъматгъа бакъгъан якъда сюевню, абурну-сыйны, огъар гъалаллыкъны тарбияламакъ. Абдулла Магъамматовну яратывчулугъуну эстетика гючю, эстетика къыйматы гъона шо ёлда оълченмеге герек дейгеним. Гёрер гёзге де (формагъа), айтар сёзге де (маънагъа) бир йимик тынч язылгъан шиърулар яратылгъан 1921-1922 йылланы тарихи белгисин гъисапгъа алып къарасакъ, яшавну, загъматны артель, кооператив йимик янгы формаларына уйренип битмеген сабанчыны гъакъылын янгыртып къурмагъа тынчмы? А. Магъамматовну асарында яшавну формаларын гёз алгъа гелтиреген келпетлер, гъар абатда дегенлей ёлугъагъан гъалны суратлайгъан гертилик бар. Шолар, озокъда, охувчуну ойлашдырма борчлу этгендир...

Шаир яшавну барышы, янгы къурулушну оъсювю булан рази тюгюлю. «Бир

кепек де тас болмасын», «Племхозгъа танкъыт», «Яхсай кёпюрню шиърусу», «Дагъыстанны къатын-къызларына насигъат» деген ва шологъа ошагъан оъзге шиърулардан гёрюне асарлар 1924-1926 йылланы ичинде язылгъан. Шиърудан шиъругъа дегенлей шаирни талчыгъыву арта. Тергев берип охугъан сайын Абдулла Магъамматовну юрегини, янывлары «эсде ёкъдан гелген яхшылыкъ» терс ёллагъа тюшюп барагъаны булан байлавлу экени ачыкъ бола. Шо байлавну эсде сакъламаса, ону язгъанлары, гертиден де, гюнлюк, увакъ-тюек темалардан арек бармайгъандай гёрюне. Тек эсде сакъламакъ учун буса, шо байлавну болгъанын сама билмеге тюше. Яшырма не тарыкъ – барыбызгъа бар, ёгъубузгъа ёкъ демеге герекбиз. Айтма сюегеним – алимлени, оър охув ожакъларда дарс береген ёлдашларыбызны арасында да заманда бир «гертинден де, Абдулла Магъамматовну асарларын охуйгъанда ялкъасан хари, шо къатын-къызлагъа язылгъан шиъруланы маънасы онча терен тюгюл чю...» деген йимик гёнгюллер эшитиле. Не деп айтарсан? Биревлер, озокъда, янгыз «ишге», «охувгъа» чакъырывну гёре, биревлер буса – бираз терен къарайдыр... Гъар-бир адам бирдей гёрмей. Гёзю къайтгъанлар да бар, гёзюне акъ салгъанлар да бола, къарангы гече-гюндюздедей гёрегенлер де... Мунда мени башгъа зат талчыкъдыра, шону буса уллу маънасы бар деп гъисап этемен: халкъ шаирибиз гёнгюлден де тайып барамы экен деп талчыгъаман – бу буса миллет учун къоркъунч.

Ондан сонг шаир «бир-бир племхозлар» оъсмейгенине, оърленмейгенине къагъарлана, къзаплана. О шагъатлыкъ этеген, гёрсетеген гъалны устьюнде токътамагъа, ойлашмагъа тюше, бизин гъали болгъунча эсибизге де гелмеген ойлар тувулуна. Масала, оърде саналып гелген ончакъы гюнерлер, устьюнлюклер де бар туруп; хозяйстволаны оъсювю неге чаналап, неге токътап къалгъаны шаирге анлашылмай. Тек яшавда не буса да бир тухум къаршылыкъ, жамият-политика ёлда хаталыкъ, чартлав бары чы белгили бола. Бугюн янгыдан ачылгъан гёзюбюз булан къарагъанда, тюпде гелтирилежек сатырланы маънасы, озокъда, колхозлардан халкъны уъркегине гележек. Сёз ёругъуна айтсакъ, шо уъркюв гертиден де болгъанны тамазалар исбатлай. Абдулла Магъамматов айтагъанны бек уллу маънасы бар: 30-нчу йыллагъа таба халкъны англавунда белгили алмашыныв бар, ону юрегинде къурч загъмат учун ругъланывгъа ер къалмагъан, о энни сувугъан, шону учун да.

**...Бир-бир племхозлар бар
Оъсюп, оърленип гетмей,
Енг чююрюп, бел бюгюп
Юрек булан къаст этмей...**

Энни не болуп тура: «уллу къурулушланы ессизлик есир эте...», уълкеде буса «батгъан пароход йимик, кёп зат тас болуп гете...» Шаирни юреги талчыгъа, ачыта. Юрекни сувумакълыгъыны себебин, «атлангъан янгы заман» энни иситмейгенни себебин о, балики, билмей, шо саялы да халкъны арасына чыгъып:

**Белгисиз тас болмасын
Инеси гъукуматны.
Чомучлап пуч этмейик
Къашыкълап жыйгъан затны! –**

деп, ътесиз терен маъналы сёзлер булан халкъны ойлашмагъа чакъыра. Халкъны яшаву, ону бежени де, тепсиси де энни колхозлар, совхозлар булан, бавур этдей биригип байлангъан. Ону учун да Абдулла Магъамматов оланы гъалына аслу тергевню бекъдыра. Озокъда, шолар айынгъанны, ъсгенни, тюзелгенни сюе. Гъис къайсылай бакъса да, иш тюзелмейгени юрегин яра, яндыра, шо янывлар сатиралы шиърулар болуп, халкъ арада яйыла. Баргъан сайын бузукълашагъан гъал суратлана. Савлайын алып къарагъанда, энни совхозлар да юрек тынардай тюгюл, терсине бакъгъан:

**...Санаву бар, саны ёкъ,
Оьлген затгъа ошайгъан
Къаркъара бар, къаны ёкъ...**

Халкъ ва ону булан бирче шаир де колхоз-совхозлагъа уллу умут эте, шо саялы да оланы тюзелмейгенлиги уллу насипсизлик гъисап этиле. Ишлер гюн сайын тёбенлеше:

**...Сен ъсмейсен, кёсесен, –
Гъарангъа гёрюнесен.
Гёзлеринг сакъат йимик,
Юрюсенг сюрюнесен...
(«Гьюрметли Яхсай совхоз», 1933 йыл)**

Гёрюнюп турагъан кюйде, Абдулла Магъамматов бир-бир алимлени эсине гелеген къуру чакъырывлу, лозунглу поэзиядан арек, о социальный лирик. Ишдеги кемчиликлер, ону гъисабында, янгы гелген колхоз-совхоз формаларда, неге тюгюл де онда ишлейген къуллукъчулар кёп, олар буса ишлейгенлени де гёнгюн сувута:

**...Ишчилерден аз тюгюл,
Къуллукъчунга къарасакъ,
Тюз жавап да бермейлер,
Иш нечик деп сорасакъ... –**

Буланы барыны да башы: «ессизлик» ва «хыянатлыкъ».

Айрыча эсгерме сюемен – шаирни 30-нчу йылларда язылгъан асарларында элни, халкъны башына гелеген зиянлар аслу ерни тута, энни биз «терс юрюмек», «бузукъ ишлемек», «ессизлик, хыянатлыкъ – эки аман хасият», «къачан болажакъ экен бизге тюзелме заман», «ас къусгъанмы – гъеч тюзелмей ишибиз» йимик хасиятлавланы кёп гёребиз.

Халкъ да, ону шаири Абдулла Магъамматов да адап къалгъандай, ёл сорайгъандай гёрюне:

**Къарап чыдап болмажакъ
Бираз намуслу, ягълы.
Белгили ачыкъ тюгюл,
Билмейбиз – ким гюнагълы?**

Ич яшавну масъаласы булан янаша отузунчу йылларда ондан кем тюгюл «тыш» масъала да бар. Муна шо халкъара гьаллар А. Магъамматовну айрада кеп ва шо къадарда бек ойлашдырта. Эллени, пачалыкъланы, халкъланы бир-бири булангъы аралыгъы, дюнья давлары, империалист давлары – буланы барын да биз «Империалист давгъа къаршыбыз», «Киров», «Дагъыстан», «9-нчу январь», «Совет къушлар», «Он беш йыл», «Къарт бёрюлер», «Бир де рагъатлыкъ болмас зулмучулар таймаса» деген асарларда бугюн язылгъандай гёрюп охужакъбыз.

Магъаланы охугъан ёлдашланы алдында бизин халкъ шаирибизни келпети толу кюйде суратланмады буса ярай. Гертиден де, Абдулла Магъамматов тарихде тенги ёкъ азат яшавну, халкъны пайдасы учун къурулгъан, оьзю янгы оьсюп гелеген гьукуматны гьар басгъан абатына, гьар алагъан тынышына дегенлей тергев берип, оьзюню ойларын арагъа чыгъып айтып тургъан. Шо саялы да ону яратывчулугъу тема якъдан халкъны да, элни де яшавудай бай. Озокъда, иш янгыз теманы байлыгъында тюгюл – оланы гётерилеген даражасында, чечилеген кююнде, охувчугъа береген таъсиринде... А. Магъамматовну асарлары буса – инкъылап ябушувланы гьакъында болсун, суюсе янгы совет къурулушларындан къуваныв болсун, суюсе гиччи яшлагъа оланы «дадавларыны» атындан йимик бавурлу сёйлевию болсун... – гьар заманда да ойлашдыра, юрегингни йылыта, исите, къутурта. Тек мени алдымда бугюн бу масъалаланы ахтарыв токътамагъан: узакъ бармай бизин адабият илму Дагъыстанны биринчи халкъ шаири Абдулла Магъамматовну яратывчулукъ, язывчу, шаирлик, ватандашлыкъ къысматыны уьстюнде тийишли ёлунда ишлер, оьзюню гerti сёзюню айтар деп эсиме геле.

Муса ШИХАВОВ

КЪЗАКЪ, КЪЗАКЪ, КЪАЙТДЫ ДЫНКЪЛЫ ДЕВЮРЮНГ

«Жыгъана чечек ачгъанда» деген китабындан

Къзакъ, Къзакъ, къайтды дынкълы девюрюнг,
Кюлте болуп къайтды, Къзакъ, шавхаллар.
Сендей йыргъа чомарт тюгюл чёгюрюм,
Тек йырсыз да шавхда элин савгъанлар.

Манг дюнъяны мен тапмайман маънасын,
Минг бетерли дюнъя, Аллагъ сакъласын.
Элин чи не, сатажакълар аз тюгюл
Атасыны, гъатта къабур такътасын.

Дардуманлы дув девюрден деврюкдюм,
Дыгъыжарым чыкъды, дынкъсыз дерт ютдум.
Увурт къыссам, ув тамыза эринимден,
Огъ, Къзагъым, къайтды дынкълы девюрюнг.

Къара, Къзакъ, юрюшюне заманны,
Кёселер де бугюн бийик табанлы.
Ичинде ёкъ, Аллагъ янгыз тилинде,
Кёп асиллер энни яман амаллы.

Тынглайгъан аз гъукмуланы сесине,
Кёплер тебе балынг берген тепсинге,
Тюзюн айтсанг, тилинг булан талавлу,
Сардарлар да башын бура терсине.

Биревлени басгъан ташы эзиле,
Ёрме барны алма суймей эсине.
Яманлыкъны тие буса пайдасы,
Яхшыны да гюлю тюпден гесиле.

Бу заманны гъар мюгълети бир дастан.
Адам тоймай, тоймай адам йыр-харсдан.
Муса, таман чокъугъанынг заманны,
Яхшыны да, яманны да ер басгъан...

***

Деймен, мен де тюгюлмендир ювача,
Бир боюкса сындырдым, бир чомача.
Кисем хапды – юрек япды къуванчын,
Дуванчылар дарс да берди онгача.
Гёз де тийди, сёз де тийди дослардан.
Гъакъыл алдым ятлар берген дарслардан.
Къонгуравгъа тил де болдум тарыкъда,
Бир де гёнгюм ялкъды ялгъан тостлардан.
Тюзю, мен де тюгюлмендир ювача.
Тек досланы йыбавундан ким къача.
Юрек сыгъып йыр сепмеге къастлыман
Сынташымны сыртын еллер ёнгъанча.

***

Йырынг болса янгыртагъан аламны,
Къол алывлар къабартса акъ аянгны,
Гъашыкъ бусанг тас этердей гъакъылынг,
Насип сенден къачмаса бир чакъырым,
Дослар буса ойнатагъан тёрюнде,
Халкъынг буса иржайгъан бир оърюмде,
Аякъларынг кюйле харсгъа, бийивге,
Кимге тарыкъ къайгъылар да, оълум де.

Йырынг ёкъда эл янгыртып йырлама,
Ятынг кёпде юрегингни тырнама,
Оьтген-баргъан себе буса агъусун,
Азув эзип къысгъан бусанг авузунг,
Насип къачса лагъ болуп минг чакъырым
Халкъынг булан къыйышмаса лакъырынг,
Сынажагъа эрте минген къолайдыр,
Елкенг ийип етгенчеге ахырынг.

***

Табанларынг тиреп, дагъы, тебиндинг,
Гелермисен яманлыкъны эбинден.
Болармысан окъну йырын айырып,
Яревкели тилни хомуз-тебинден.

Табанлар тиреп, дагъы, тебиндинг,
Сен гелмединг яманлыкъны эбинден.
Янгызлайын яманлыкъгъа оьчешип,
Кимдир къачгъан гебинден?

***

Бугюн сени ачув-оьчюнг баш къусгъан,
Ачув-оьчюнг баш къусса да, бош къусгъан.
Таянмагъа таявларынг болмаса,
Оьжетлинге оьчешмеге къол къысгъа.

Бу заманны балчыгъы кеп хумундан,
Бу заманны йылан чыкъгъан къумундан.
Оьчлюлеринг очарларда оралыр,
Оьлюп гетсенг бир кукайны къолундан.

***

Йигирма биринчи асру,
Харс ур!
Тувгъанынга Освенцимсиз, Хатынсыз,
Тувгъанынга Чернобыльсыз хатирсиз,
Тувгъанынга дазуланы дырбайтып,
Кеп болса да айланангда адилсиз.

Тувгъанына къувуш кисенг бошатып,
Тургъаныма кекге къарап бош ятып,
Гюн де гюнге ошамай чы, къайырмас,
Тереземни сындыргъан екъ таш атып.

Тувгъанына отну чюйлеп киритге,
Гъаплайгъан кеп, амма хапмай бир ит де.
Бузлар ирий мийисинде дюньяны —
Адамлыкъны иссилиги ирите.

Йигирма биринчи асру...
Насипли болса эди наслу...

***

Сынамагъа сююв агъу сепгенми?
Сыгъанакълы сёнюк гёзюнг кепгенми?

Сююнчюме салынгъандай сыйыртмакъ–
Чечегинге чалмюк болгъан чепкенли.

Сагъынгъанда гёзлеримде гюз деме,
Бу яшавда давсуз оърлюк излеме.
Бизге шулай язгъан дейлер Худайым,
Худайны да ярар терсин тюзлеме.

***

Сюювню де тюшген, кызы, абуру.
Сюювню де киселерде тамуру.
Киселеге къарай буса гёзлеринг,
Ёкъ атамны сиривю, ат табуну.

Гъашыкълыгъым магъа хаш-хаш ашатгъан.
Дюнья малгъа дев йыгъардай таш атгъан.
Байлыкъ булан салма тюшсе базмангъа,
Сени, кызы, ким тюшюре къучакъдан.

***

Мендюр, мендюр, мен дюрмен
Гёз ачгъанлы эл намусун ташыйгъан,
Къагъарланса кысымында таш увгъан,
Бет ерлерде бармакъ чертип от ягъып,
Аясында арслан этин къувургъан,
Юмуругъу енгсе эрдюрмен.
Ченекейи тешип чыкъгъан булакъдан
Къутсузлагъа гюнесувун эмдирмен.
Къурдашымны тамчы къаны тамызса,
Къанын алмай тын топуракъгъа гёмюлмен.

***

Талайлылар гёрюп тамшандым,
Терс ёлларда тавшалдым.
Гёню къалын дюньяда
Тобукъларым ер оьпмес деп къавшалдым.

Шо алдынгъы темтекми деп тергеме
Къартлыкъ къонгъан энни мени елкеме.
Бир яманны яхшы этмес деп бир гюнагъ
Кёплер гъазир магъа тезек тиркеме.

Негер тарыкъ мунча зурнай сокъмагъа,
Ахырат бар буса, женнет ёкъ магъа.
Чечек ачмас къатгъакълары ёлланы
Бир ярахсыз тюшген булан тобагъа.

Заман уьздю мени юрек кылымны,
Ушатмады тегенекли йырымны.
Умпагыатсыз онггъа-солгъа урундум,
Игъыбалым къачды йыртып йылымны.

Дава болдум, давламагъа гъазым ёкъ.
Савумда да оьлген эдим, ясым ёкъ.
Яравсуз деп юрюмегиз ягъалап,
Тобалагъа тюшдюм, хасмуш харсым ёкъ.

Сиз гечигиз, гечген тюшмей абурдан,
Гечмеген деп чыкъгъан да ёкъ къабурдан.
Адам гечсе, айта, Аллагъ гечер, деп,
Алдыгъызда тизден турма къабулман.

***

Тогъайларда туякълылар тюртюше,
Тапталгъаны ювущан болур, гюл болур.
Къыртавукълу орманлагъа от тюше,
Кюрт ятгъаны уясында кюл болур.

Эл арада эревуллер тюртюше,
Ялынчлылар ялпакъ тилин билерми?
Къырдан учуп ожагъынга от тюше,
Бир ярахсыз мыйыкъ тюпден кюлерми?

***

Сыпатына бир себепсиз секирип,
Чарасыз гюн чархгъа азап чекдирип,
Оьз элинде эзилгенге бир оьзден
Кюлемегиз, кеп чегивде кекирип.

Ону да чы бу мюгълети гюнешсиз,
Кюйленмеген гюню гетмей кюрешсиз.
Игъыбалы иргъакъ атса оьрлеге,
Кишен тапгъан тюлкую йимик кюлерсиз.

МЕН БИЛМЕЙМЕН КИМ ГЕСГЕННИ ГИННИГИНГ...

Мен билмеймен ким гесгенни гиннигинг,
Мен билмеймен, ким майлагъан мийлигинг.
Терс тарапгъа тарлан гёзюнг тарсайтып,
Доллу дюнья, тас этгенсен менлигинг.

Агъдан, зардан ялкыгъан юрек кюстюнген,
Гъейлер, кимге арз этейим уьстюнген?
Элни элге кисдирмеге бир шайы,
Досну досгъа бирикдирме юз тюмен.

Ким биле экен, къайсылайдыр барышынг,
Тынгласанг, агъ тавушлу гъар къарышынг.
Бизге етмей, алгъышлагъа ёл айланч,
Дюнъя, дюнъя, кимге етер алгъышынг?

ЭЛ ТАШЛАМАКЪ

Бугюн, дослар, ягъаларда яв да ёкъ.
Гюнлер гёкчек, юреклери сав да ёкъ.
Къагъарланмай къулакъ ассанг оьрлеге,
Тамагъынга тамыздырма сув да ёкъ.

Огъ, сабурлукъ, яманланы хош этип,
Ятгъансан чы бююрюнге баш этип.
Эл ташламакъ иши тюгюл эрлени,
Ят ерлерде ямучудан къош этип.

Не этсин, деймен, эрлер отав ташламай,
Гётек гетген элде гёнгю яшнамай.
Къагъаруманлар оьмюр сюрмес къысымда,
Бакъа кёлде къув да оьмюр харжламай.

Тюзюн айтсанг, тажлы талав сёз къуса,
Тангалабыз сабур бол деп гёз къыса.
Тажы барны ташы да бар къойнунда,
Ювашланы юреклерин тез буза.

Бир гюн Аллагъ оьрлюк берер сабургъа,
Тек тюзлюкню ачгъычлары къубурда.
Тишнетмейли тангаланы талайын,
Яратгъаным япармы экен къабургъа?

***

Артын ойлап къазыкъ болдум чубукъдан,
Айтар сёзюм тил тюрбюнде чыныкыгъан.
Къыйынлы гюн тогъас тыкъды гегейге,
Ким экенин билмей гёнгюм сыныкыгъан.

Мен чи дагъы кёп яманны дувлатдым,
Кёп ямангъа етишмеди къуватым.

Азувларым азаплы гюн тѣгюлдю,
Тиш эт булан чайнап чакъа уватдым.

Айбат гюнлер авуз ярып кюледим,
Авур гюнлер азув эзип йыладым.
Эркелейген ювукъланы эледим —
Отбашымда болгъан экен йыланым.

КЪУМУГЪУМ

Яхшы да бар, яман да бар яшавда,
Яхшылыкълар кѣп жыйсын дос-ювукъну.
Къайда барсанг, шонда башы сѣйлене
Бирикмей деп шо баягъы Къумукъну.

Къайгъы жыя уллу булан яшыбыз,
Тойлар десе жыйылып бал ичебиз.
Сѣйлесе де кѣплер бизин башыбыз,
Къайгъыда да, шатлыкъда да бирчебиз.

Бирикмей деп айтса юрек елиге,
Тѣлелерде тогъундай ким ятмагъан?!
Ким чапмагъан яв гелгенде элине,
Къараманда къазыкъдай ким къатмагъан?!

Бирикмей деп айтса юрек елиге,
Бирикмей деп айтгъан агъу яласын...
Гѣрме сойсе Къумукъ нечик бириге,
Къумугъума къол гѣтерип къарасын.

КѢСТЕКНИ ТАНГ ШАВЛАСЫ

Танг шавлалагъа къонуп,
Ичип сигърулу чыкълар,
Таллардан шувшув ѣнуп,
Йырлайгъандай жымчыкълар.

Шыбышлап агъа Шабур,
Оьпдюм сувда гѣлентким.
Сувунда шербет татыв,
Эрневюнде гюл эркин.

Мунча негер ѣртасан,
Эрневлеринг йыртасан?

Авлакъларда авнама
Алгъасайдыр Вартазан.

Сувун ичип шапуруп,
Толкъунгъа тѣш чакъгъанман.
Яшлыгъымда чомулуп,
Къартлыгъымда чыкъгъанман.

Язларда яшлар юзген,
Сюзюк сувунг ав сюзген,
Къарасувда къармагъым
Чортанлар чертип уызген.

Къойсув яхшы бойлама –
Къойсув не деп ойлама.
Сувгъа сыр чечмей бусанг,
Къойсув булан ойнама.

Айланасы оьзенли,
Гъар абатгъа гёзелли,
Аривлюкню атаву,
Бу юртумну гёзели.

Юреклерибиз ялын,
Авлакъ чечекден балым,
Къонакъгъа бал ялатмакъ
Бизде эжелги алым.

Кёгюм якъутлу майдан.
Гёз битик тикдим айдан.
Гёнюнге гёз тийсе де,
Капсыз Кёстекге айлан.

ЯШАВГЪА ГЪАШЫКЪ МУСА

Яшлыкъда авузунгу
Кёп йыртды къашыкъ, Муса.
Мунглу гетсе де яшлыкъ –
Байрамдыр, гъашыкъ, Муса.

Сюювчанлы, келекли,
Тез гетди яшлыкъ, Муса.
Тек къартлыкъ тегенекли,
Яшавгъа гъашыкъ Муса.

Дюнья бизден артыла,
Барышын барлар буза.
Барлар да бир батылар,
Гёерсен, гъашыкъ Муса.

Намус тарыкъ дорбаны
Авузу ачыкъ буса.

Ёкъ ачгёзню дарманы,
Дорба бош, гъашыкъ Муса.

Дюнья дёгерей алгъа,
Айлананг ашлыкъ, Муса.
Четен толу буса да,
Тюзлюк ёкъ, гъашыкъ Муса.

Пул эсиртген кёплени,
Тек дуванчылар пыса.
Игъыбалны оьпгени
Заманлыкъ оюн, Муса.

Къартлыкъ сорав ишара,
Ахтиги ачыкъ, Муса.
Бизин тюзлеп яшыра
Къабурда, гъашыкъ Муса...

Бадия ГЪАМЗАЕВА

БАРАКАЛЛА

Баракалла болсун сагъа, аявлум,
Яшавума сен гелгенинг саялы.
Къыйынлы гюн бѐлюп алып къайгъымны,
Ёлдаш болма сен билгенинг саялы.

Баракалла болсун сагъа, аявлум,
Бир йылатып, бир кюлетген саялы.
Бу дюньяда яхшы булан яманны,
Айырмагъа сен уйретген саялы.

Баракалла болсун сагъа, аявлум,
Юрегиме гелип гирген саялы.
Даимликге этмесенг де насипли,
Аз мюгълетге насип берген саялы.

Баракалла болсун сагъа, аявлум,
Дертим-къайгъым сен къувгъанынг саялы.
Бу дюньяда къалмасын деп мен янгыз,
Мени учун сен тувгъанынг саялы.

ЭКИ ГѐЗЮМ ТЕРЕЗЕГЕ КЪАРАГЪАН

Эки гѐзюм терезеге телмирип,
Сен гележек ёлгъа къарай бозарып.
Сагъа къарай нече-нече гюн батды,
Нече-нече танглар къатды къызарып.

Мен нечакъы къарасам да йыракъгъа,
Сенсиз янгыз ёл гѐрјуне гѐзјуме.

Шо ёлдан сен гелмежегинг билсем де,
Инанмагъа болмайман мен оъюме.

Къара чачым чанг къонгъандай агъарып,
Сенсиз нече йыллар гетди арадан.
Насибимни гёзлейгендей бугюн де
Эки гёзюм терезеге къарагъан.

ГЮЗ

Гюзню салкъын сыгъанагъы сав гече
Тереземни шишасына ягъыла.
Пашманлыкъгъа дёндюрюп сав дюнъяны,
Гюнгюрт гюзню гёзьяшлары агъыла.

Къырда гюзню, уйде мени гёзьяшым
Гёзлеримден ихтиярсыз тёгюле.
Юрекдеги яраларым янгырып,
Бичакъ булан ярагъандай сёгюле.

Гёзьяшланы себеби ёкъ тюгюлдюр,
Балики, гюз узакъ къалмай гетедир.
Яда бизин чакъсыз оьлген сюювге
Мени булан бирче ол яс этедир.

***

Сен гетесен ...
Савболлашма къол узатдынг,
Алдым къолунг къызарып...
Тек айрылма суймей юрек,
Къалгъан сагъа бозарып.

Сен гетгенсен ...
Къалдым гёзлей,
Къайтып гелер ёлунгну
Тек ...
Гъали де гъис этемен
Иссилигин къолунгну.

АЯКЪ ГЫЗЫНГ

Къар уьстюнде аякъ гызынг,
Эделикге къалгъан йимик,
Бираз алдын яшавумда
Сен болгъанынг ялгъан йимик.

Бютюн дюнъя бугюн мени
Сынамагъа къарайгъандай.

Санларымда сувукъ сызлай,
Бузлу боран борайгъандай ...

Сав дюнъяны акъ къар япгъан
Сюювюме гебиндей.
Акъ къарда сен гетген гъыз бар,
Къайтар гызынг гёрюнмей.

***

Муна гелди сыгъанакълы гюз етип,
Яллав гюнлер къалды бизден арекде.
Яллав яйны учгъунундан къабунгъан
Отдай болуп сююв яллай юрекде.

Нече гюндюр ара бѐлмей, токътамай,
Сыгъанагъын тѐге гюнгюрт гюз ерге.
Бир де башгъа тюгюл гюз ант этгенден,
Юрекдеги сюювюмню сѐндюрме.

Янгурлу гюз гетип, гелди сувукъ къыш.
Гѐк бѐрюдей улуй боран, ява къар.
Сююв отум гюз сѐндюрюп болмагъан,
Ачувлу къыш сѐндюрмеге къасты бар.

Сюювюмню аявлайман, къоруйман,
Баш сюювден азиз не бар къызъяшгъа?
Гене къайтып чечек ачар сюювюм,
Сѐнме къоймай етишдирсем язбашгъа.

ГЪАШЫКЪЛАНЫ ГЕЧЕСИ

Бу гѐзел гечеги шыплыкъгъа,
Гъашыкълар олтуруп тынглайлар.
Сюймейлер шыплыкъны бузмагъа
Бир-бирин сѐзсиз де англайлар.

Тунлукъда гѐзлери лансыллай,
Юлдуздай янагъан гечелер.
Шо гѐзлер сюювню тилинде,
Юрекни сырларын чечелер.

Кѐкдеги толгъан ай оланы
Сагъынчлыкъ себелей уьстюне.
Гъашыкълар, ай батып, танг къатса,
Айрылма тюшер деп кюстюне.

***

Эгер ойлу гѐрсенг ачыкъ юзюмню.
Сени ойлап юрекде от янадыр.
Чубурушуп гѐзьяш акъса гѐзюмден,
Гѐзьяшым да сен себепли агъадыр.

Ёлукъгъанда сёйлеп болмай токътасам,
Къурумагъа турадыр сёз булагъым.
«Баш сюювюн унутмай», – деп сёйлей халкъ,
Къой, сёйлесин, онда тюгюл къулагъым.

Мени англар, мендей гючлю суйгенлер,
Сюювюнден янгыз гююв алгъанлар.
Мени йимик суйгенинден айрылып,
Ай ярыкъда бозлай - йылай къалгъанлар.

Мени англар, мендей сююв яралап,
Гёзлеринден аччы гёзьяш акъгъанлар.
Увалса да жыйып алып, тёшюне
Баш сюювюн гъайкел этип такъгъанлар.

СЕНИ СУРАТЫНГ

Сюювюмден эделикге къалгъандай,
Баш сюювюм эсге сала суратынг.
Эделикге берген суратынг яшай,
Амма оьлген умутларым, мурадым.

Бир де сени сыйпамасам да юзюнг,
Суратынгны сыйпагъанман нече мен.
Айтмасам да сагъа сююв сёзлени,
Суратынга сырларымны чечемен.

Энни менден оьзюнг арек болсанг ,
Суратынгдан гёзлер магъа къарагъан.
Сёзсюз эсге салып бизин яшлыкъны,
Ярам чокъуй сав болмагъа турагъан.

Сурат эсге салып оьлген сюювюм,
Юрегимде мен янгыдан ясдаман.
Нече керен йыртма алып суратынг,
Йыртып болмай, бавурума басаман.

Зулейха АТАГИШИЕВА

АСХАР ТАВГЪА ТЕНГ БИРИМ

**Алгыш сѣзюнг аятыдай Къуръанны,
Хас адамсан, хадирингни билердей,
Уллу насип суймек сендей уланны,
Тенгириден битмес насип тилердей.**

**Яш тюгюлюм унутулуп къалардай,
Яшны йимик тынглатасан сѣзюнге,
Яшлыгыма къайтармагъа болардай,
Яшатмагъа борч алгъандай обзюнге.**

**Сени гѣзлей къарасам да мен къыргъа,
Пашман ойлар пашман этип алмасдай,
Юрек сырым салма болсам мен йыргъа,
Ондан арив йырым мени болмасдай.**

**Савгъат этип сююв берген Тенгири,
Сююв берген, сенсиз къалма суймесдей,
Сен бар болгъур Асхар тавгъа тенг бирим,
Мен бир сагъа тюгюл башым иймесдей.**

БИЗ ЁЛДАБЫЗ

**Ёнкю яшдай насип къача, биз чаба,
Биз ёлдабыз ете-етмей артындан,
Енгил насип бу яшавда ким табар,
Алмаз терлер акъдырмайлы сыртындан.**

**Шагъра ёлдай, Ай шавладан тюс алгъан,
Бизин ёлну ахыры ёкъ, учу ёкъ,
Биз ёлдабыз, тазалыгы макъталгъан,
Бизин ёлну, сенсиз къалсам, гючю ёкъ.**

Биз бирчез кыйын демей, тынч демей,
Енгил ёллар излеме де ярамай,
Бир ёлдабыз, кыйда бизге гюч демей,
Кыйын ёл деп ягъалатма кырамай.

Заман аз деп, абат алма сабурдан,
Сёз берердей кыавшалдык деп айтмасга,
Болса да ёл авурдан да авурдан,
Ант этердей ярты ёлдан кыайтмасга.

Биз ёлдабыз ете-етмей умутга,
Умут юлдуз бийикден де бийикде,
Умут юлдуз яшынгынынча булутга,
Артындан биз етер йимик бийип де.

АЗ ЗАМАНГА ГЕЛСЕМ ДЕ

Мен дюньяга аз заманга гелсем де,
Аз йырым ёк юрегимде ер алар,
Сюювом бар дюнья чакы десем де,
Мен гетсем де сююп язган йыр кыалар.

Йырым кыалар макъамыдай юрекни,
Эсе кыалар арив сёзю ангыдай,
Жыйылып да салкынына терекни,
Йырланардай эси йырым янгыдай.

Эки кыанат, бири – сююв, бири – йыр,
Кыавшалмасдай кыанатланма оьрлеге,
Жавгар сёзлер тапмаган сонг не хайыр,
Жанлы йырым яйылардай ерлеге.

Йырым кыалар ватаныма, элиме,
Йырым кыалар мени азиз халкыма,
Сююв кыалар тувуп оьсген ериме,
Сый кыошардай ону сыйлы атына.

ИРЖАЙЫП КЫАРАЙ

Кёклерден кыувана кыаялы тавлар,
Айтма бир суратдай гёклюк бар кёкде,
Ак чечек явдура алмалы бавлар,
Эсинге кыалардай атири кёпге.

Гечикмей гелген яз насипге тенг дей,
Бавдагъы къушлар да яшлардай кюрлю,
Кёк булан бир болуп дюньяны генглей,
Гюн бизден къызгъанмай шавласын нюрлю.

Алгъышлар тилердей гюл ачгъан язгъа,
Гелеген гъар-бир йыл янгылыш болмай,
Яхшылыкъ пайлардай улангъа-къызгъа,
Яшардай насипден ягъада къалмай.

Гёзеллик – гёзбавчу, байлагъан гёзюм,
Булутлар гемедей, сабурдан юзе,
Артындан етмеге сюрердей оъзюм,
Къарайман, къанатлы ойларым тизе.

Яш йимик къарайман яшыллыкъ кёпге,
Гёк отда олтуруп чачларым тарай,
Гёк сирень чечеклер, тюс алгъан кёкден,
Янына мен барсам, иржайып къарай.

СЮЮНЧ АЛЫП ЕТЕРДЕЙ

Тал къомузну къылларыдай тартылып,
Юрегимни тамурлары йыр излей,
Къуванаман къалса да бир йыр тувуп,
Янгы йырлар тувмаса да эгизлей.

Юрек алар гъар сатырны бир сыйпап,
Акъ шавласы яйылардай якъ-якъгъа,
Йыр язаман арив гюнню алгъышлап,
Алгъыш сёзюм яйылардай йыракъгъа.

Юрегимни тамурлары йыр тилей,
Тал къомуздай йыргъа юрек кюйлене,
Йыр тувгъанын савлай дюнья билердей,
Тарлыгъына тарымасдай уйлени.

Сююв йырым сюйгениме элтердей,
Сююв бизде къалмас учун сайлашып,
Сююв йырым сюйгениме етердей,
Йыр язаман гъар сёзюн бир ойланып.

Йырым тува, гюнюм ярыкъ этердей,
Къанатланып умутлар да, ойлар да,

Сююнч алып гьар ожакъгъа етердей,
Йырым булан башланардай тойлар да.

АЙТА ЭДИ АТАБЫЗ

Сакълайгъандай болмасын деп хатабыз,
Гьар-бир оьтген гюнню алып гёз алгъа,
Гъайыбызны эте эди атабыз,
Авлетлери тюшсюн учун тюз ёлгъа.

Айта эди, сабанчыны харшына
Гёмюле деп къайгъы булан гёзьяшы,
Айтмагъа бир суюе эди атабыз
Ишден ялкъмай яшагъанын гьар яшы.

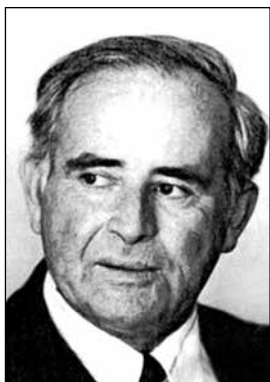
Айта эди, эки зат бар сёнмейген:
Бири – пагъму, Аллагъ берип алары,
Бири – суюов, сари сазгъа дёнмейген,
Айтыв болуп, халкъ арада къалары.

Айта эди, болма суюсенг абурлу,
Ойлап айт деп гьар айтагъан сёзюнгню,
Гьар алагъан абатынгны оьлчеп ал,
Оьзгелерден оьрде гёрмей оьзюнгню.

Айта эди, амин бол деп антынга,
Айлар-йыллар агъым сувдай чалт бара,
Инанмагъыз ялагъайны кантына,
Деп атабыз яшады бек бувара.

Аллагъ берген гьар-бир гюнюн алгъышлап,
Айтгъанлары эсибизде къалардай,
Бизден сонг да, яшларыны яшлары
Атам йимик асил яшап болардай.

Микайыл АБУКОВ

Язывчуну 90 йыллыгына

Белгили язывчубуз Микайыл Абуковну инсанны кысматын гьар тюрюлю якъдан суратлайгъан китаплары халкъны эсинде къалгъан. Бу гезик де автор романы баш игити Къурайышны, кысматны кыркъ канзисине миндирип, охугъан адамны оъюне тартагъан, ойлашдырагъан ва къувандырагъан ич дюнъясын ажайып уста кюйде суратлай. Биз де М. Абуковну «Сюювню авур арбасы» деген романын гесеклеп буса да, номерден номерге узатып, журналыбыздан таба охувчулагъа этишдирмекни тийишли гёрдюк.

СЮЮВНЮ АВУР АРБАСЫ

(Романдан гесек)

1

Бу ёлугъув гъалиден йигирма беш-отуз йыллар алда болду. Мени о гъакъда язма хыялым ёкъ эди. Яшавда не зат да бола, тек барын да язып турма гъажатлыкъ ёкъ. Охувчугъа гъакъыл берердей агъвалатланы танглама тюше. Сонг къарайман, бу хабарда эсгерилежек къайгъылар кёп адамны, айра да къартайгъанланы кыйнап турагъан агъвалат экен.

Гъалиден бир нече йыллар алда Нариманны къатыны гечинди. Къайгъырышгъа баргъан-баргъан къачан гёмежегин сорай. «Тангала сагъат экиде...» Ону бир уланы да, кызы да бар эди. Кызы эрге гетип, уланы да къатын алып Бакюде яшай болгъан экен. Нариман сюекни шолар гелгенче къарата.

Экиге халкъ жыйылышып абзар толду. Тек тербенме къарамайлар. Уьнге ишледи, уьч битди. Улан да, кызы да гелип битмей. Авруй десе – оьлгенде, оьлген десе – гёмгенде. Йыракъда яшайгъанланы шоссагъаты болуп болмай. Жыйылгъанлар да о ерде, бу ерде токътап, гюп-гюп болуп лакъыр эте.

Бирден абзаргъа, къатыны къачан оьлсе яхшы дейген сорав яйылды. Авлия сорав, озокъда, тек не этип де заманны йиберме герек. Бирлери айта, яш заманында оьлсе яхшы, эри къатын алып бола деп. Бирдагъылары айта, къартайгъанда, къатын гъажатлы тюгюлде гечинсе яхшы деп. Тек мунда «яхшы» дейген сёз къыйышма да къыйышамы? Олай да яман, булай да яман.

«Гъейлер, шуну уруп оьлтюрюп нечик къояйым?! – деп къайнаша туруп яшайгъан эркеклер къатыны оьлгенде аз талчыкълагъа тарыймы? Озью уруп оьлтюрме гъазир ичкичи эри оьлгенде, эсирген сайын токъалайгъанын да унутуп: «Буса да къалгъан болгъай эди. Мен гёреген не гюн бар?» – деп талчыгъагъан, уруп йылап да йибереген къатынлар да азмы?

Бары да шо соравлар, оьлюлер, сонг гелеген гъёкюнчлер, талчыкълар оьрде айтылгъан ёлугъувну эсиме салып тура эди. Шондан сонг ёлугъув мени бир де эсимден таймады. Ойлар да гъаман теренлеше, арта бара. Натихада, муна, язма герек деп токъташып, къаламгъа хармандым...

Очардабыз. Магъачкъала. Бирден, ким эсе бириси:

– Къурайыш геле! Къурайыш геле! – деп шатланды.

Мени де эсиме гелди, ол очаргъа бек гъажатлы масхарачы адам буса ярай дагъы деп. Ону буса, гъали шулагъа палан хабарымны айтып къолетейим чи дейгенин исбатлайгъан иржайыву сама да гёрюнмей. Алдына да багъып, аста булан ойлаша туруп гелеген адам. Ол, гъатта очарны эслемей болма да ярай. Къайда эсе бир ерге барма чыкъгъан адамгъа ошай.

Тек ол очарны эследи. Гелип бизге салам берди. Очардагъылар ону саламын алды, хозгъалышды. Хош-беш этме къоллары да узатдылар. Тек бириси:

– Гъали де шо къатын излеп айланагъан кююнгдемисен, Къурайыш? – деп сорады.

Къалгъанлары да иржайып, мени янгыдан ажайып этди. Соравну берилген кююне къарагъанда, Къурайыш нечакъы излесе де къатын табып болмайгъан, тапгъанлары да огъар гелме разилешмей явьюрегин ярып тура болма герекдей гъислер тувулду. «Не ярлыдыр, не де бир къыйывсуз затдыр», – деп ойлашма борчлу этеген сорав эди. Амма бу гиши олай элеке-селеке болуп ташлангъанлагъа ошамай. Къартайма башлагъанына да къарамайлы къаркъарасын тюз тутагъан, тизив мыйыкълар да къойгъан, о заманларда нагагъ адам да гиймейген сюр бёркю де булангъы адам. Бираз оьктемлиги де бар, аслу гъалда буса ойлу. Оьмюрюн бир де осаллыкъ этмей йиберген, шо саялы гъюрмет де къазангъан, гъали де намусну тюбюнде ийленип турагъан адам болма герек эди.

– Вагъ-гъ, – деп ол къашлары тюйдю, алдына бакъды. Сорав да, соравну берилген кюю де ону кепине гелмеди. Ойлашып-ойлашып, башын тербетмей, сорав берген адамгъа да, ону йимик иржайып турагъан биревюлеге де терс гёзден къарады.

Кюлкю токътады. Къурайышгъа дагъы тюртме къарайгъан адам болмады. Бирлери, гъатта кююн-гъалын, савлугъун сорав, янгылышын тюзлеме де алгъасады. Тек Къурайыш хатирни олай учуз сагагъан къоччакълардан тюгюл эди – соравланы жавапсыз кююп, олагъа оьпкелев къараву булан тиклене. Шо заман ол: «Гъай аман сени я! Зайып адамларсыз дагъы! Гъакъыл да, намус булан ягъ да, эливаш къалгъыр, кимге тарыкъман деп алагъаз къычырып орамларда айланып турмай. Ону яманокъ бек къасткъылып оьзюнг тапма, къолдан чыгъармай сакълама, юрютме борчлусан. О айтардай авур авара чы тюгюл, бираз ягълансанг сеники, тек ону ким де асырап

болмай. Мен чи сизге салам да берип, эргишилер йимик гелдим – эркеклердей къабул этме ярамаймы?» – деп бетлешив эте болма герек эди.

Ахырда Къурайыш къаравун менде токътатды. Тек тикленип йибермеди. Къурайышны тарбиясы огъар къылыкъны дазуларын бузма изну бермей эди. Амма къюп къойма да суймей. Къарай – башын салландыра, къарай – башын салландыра. Магъа бир зат айтма суюе – базып битмей.

– Мен сени биринчилей гёремен деп эсима геле, улан, – деди ол, тергевюн тамамлай туруп.

– Мен де гёрмеген бугъайман.

– Къайсы юртлусан?

Къайсы юртлу экенимни де, Магъачкъалагъа бираз алда гёчгенимни де, шагъарда йимик очарда да янгы адам экенимни малим этдим.

– Сен булагъа ошамайгъандай гёремен, – деп ол хатирин къалдыргъанланы гёрсетди. – Тек сагъа инанып бир хабар айтма яраймы?

– Юз хабар айтма да ярай. Очаргъа адамлар тынгламакъ учун да чыгъа...

Буса да ол, шоссаягъат инанып къалмай, магъа янгыдан тергев этди. Дагъы да бираз ойлашма да ойлашгъан сонг:

– Озокъда, мен муну сагъа, биринчилей ёлукъгъан адамгъа, айтмас эдим, – деп узатды. – Озьюно лап да аявлу ойларын ёлукъгъан-ёлукъгъангъа бирев де айтмай. Тек шулагъа ачувум чыкъды – осал затны этелер чи дагъы, улан. Сен де: «Воллагъ, Къурайыш шайлы зат буса, шунча халкъны къюлетмес эди», – деп ойлашгъанны суймей айтаман...

Алгъасамай, артыкъ сёз къошмай, ойлаша туруп, ол хабарын айтма башлады:

– Дав бите турагъан вакъти. Ач йыллар. Сени эсингде бар буса, улан, давну биринчи йылын биз, бары да халкъ, арыв йибердик. Экинчи йылын да, алда жыйгъан-тергенибизни аявлап-асырап харжлай туруп, айтардай языкъ болмадыкъ. Бары да азапланы уьчюнчю, дёртюнчю йылларда чекдик. Шо азаплар дав битгендокъ да таймады. Шолар сени эсингде бармы, улан?

– Бар, – дедим мен. – Озьюм де шо азапланы чеге туруп оьсген яшман...

– Буса мени англажакъсан, – деген сонг Къурайыш ачуву теберип чыгъарма башлагъан хабарын узатды. – Ачбыз, языкъбыз. Азгъанбыз, битгенбиз. Бир сюек де, яри де къалгъан. Сююв чю къайдагъы затдыр, жагъиллик де гъис этилмей. Юреклерде уллу талчыкъ, башларда да янгыз бир ой – тояр гюнюм бармы экен?

Тоймакъ учун да, тишибиз-тырнагъыбыз булан топуракъны ишлетме борчлубуз. Гъабижайдан къайры затгъа умут этмеге де тюшмей. Сыйыр сатылгъан, къойлар ашалгъан. Колхоз да бары жыйгъан-тергенин фронтгъа йиберип тура. Тек ишлеге – сыгъып сувубузну ала. Биз токътасакъ, дав да токътай – давну токътатма ярамай. Бизин янгыз уьстюнлюк тойдуруп бола. Гъали тойдурма герекли гъабижайны буса, ерге ярыкъ тюше-тюшмей барып къуллугъун этебиз. О да аз заман. Бригадир иш тапшурма чыгъагъангъа уьюнде бол. Бираз эрте къайтма гъилла табып болсакъ, бир тебинме къарыв-гюч де къалгъан буса, ишден сонг да огородлагъа чабабыз.

Атам давда игит кюйде жан берди деп кагъыз гелгенде, булайына да гъалы-гъавкъаты битген анам гъаран-гъалгъайгъа ясын чы этди, тек дагъыдан-дагъы да къартайып къавжап къалды. Не колхозгъа чыгъып болмай, не оьз ишин этип болмай. Агъ чеге туруп чачгъан ерибизге бара, тек бир зат да этип болмай, яна-гюе туруп къайта.

– Сен сама бир эп эт, яшым, – деп тиледи. – Гьабижайыбыз солуп тура – сугьарма герек...

– Сугьарарман, – деп, баягы танг намазда бел де алып, авлакьгьа алгьасадым. Танглар гьалиги адамгьа кьуванчлыкь бере. О заман оланы талчыгьы кеп эди. Адамны даим зыкьынын чыгьарып турагьан танглар. Тоюп уянма бир де тюшмей эди – гечелер де кьысгьа эди. Агь чеге, уьвх чеге туруп гетерилип, башларыбыз саллангьан кюйде чыгьа эдик. Шо гезик де: «Сугьаргьан булан да битмей. Топурагьы кебе-кепмей казагьа гиришме тарыкь», – деп кюстюне туруп бараман, Кьыйын чы дагьы, оьтесиз кьыйын. О ишден бу ишге, бу ишден ишге чаба туруп, сойралып кьалабыз.

Кьарагьанман, менден де тез тургьан бир кьыз кьол арба булан кьый алып бара. Тез етейим деп жанаварлыкь этген буса ярай дагьы, тувра-туврадан онгарылгьан. Сокьмагьы да яхшы тапталып битмеген сокьмакь. Танкь деп, гезюм гере туруп, арбасыны дегерчиги кьуюгьа тюшдю. Ари бура, бери бура, чыгьарып болмай. Тартаман десе, арбасы авма аз кьала, авма кьоймай тутаман десе, дегерчик кьайта кьуюгьа дегерей.

Мен огьар кемекге чапдым. Кемексиз яшап болагьан заманлар тюгюл – арбаны чыгьарма тарыкь. Етген сонг кьарайман – Умуразият. Бир класда охугьанбыз, бир партаны артында да олтургьанбыз.

– Ба-а, сенмисен?!

Ол иржайды. Тек оьтесиз пашман иржайыв. Мени атамдай давда кьалгьан атасыны ясын этгенли кеп болмай – кири де чечмеген. Заманлар заман буса огьар кьыргьа чыкьмагьа да эрте эди. Тек чыкьмай ачдан оьлсюнмю – анасына кемек тарыкь.

– Кьайда, бер, – деп арышлагьа мен егилдим. – Сен арбаны авма кьоймай теберип тур...

Чыгьардыкь. Тек мен токьтамай тартаман.

– Таман, Кьурайыш, кеп савбол, – деп чабып ол яныма гелди.

Тек бермедим. Языгьым чыгьа. Таркьалгьан, амалсыз, сюек-сюеги чыгьып тура.

Алда да чы айтардай этили кьыз тюгюл эди, гьали азып-агьарып кьалгьан.

Азмагьан чы бирев де екь. Мен де азгьанман, сав юрт азгьан. Авур тынышлар да алып, гьаран тербенегенлер бар. Ачындан гепме, шишме башлагьанлар да бар. Тек бу магьа, азгьанлыгьыны гючюнден алмашынып да кьалгьанда йимик герюндю.

– Кьайда, кьайсылай бурабыз?

– Я, кьой, Кьурайыш. Кеп савбол. Ари яны кьыйын тюгюл...

– Герсет, герсет...

Кьотарма да кемек этдим. Битген сонг бирдагьы керен сыпатына да кьарадым. Умуразият мени бирден мунчакьы булай тергевюмню неге тартып йибергенни де шо заман англадым. Иш ону азгьанында да, кьарывсузлугьунда да тюгюл. Олагьа биз, гьар гюн гьарибизни гере туруп, уьйренгенбиз. Умуразият янгьыдан иржайып башын салландырды. Бу уялчан иржайыв эди. Мени бютюн тергевюмню шо уялчан иржайыв тартды.

Ол айтардай атив кьызлардан тюгюл эди. Тек бетине ренк гелтирип, атив кьыз этип кьоягьан шо иржайыву бар эди. Кюр кьыз да тюгюл эди ол – уялчан зат. Иржайыву да аз бола. Тек иржайгьанда, теп-тегиш якьларында дем-дегерек

чонкълар да оюлуп, сыпатын бир арив суюкюмлюкден толтура эди. Шо заман оъзю де арив къыз болуп къала эди. Иржайыву да тайып, къуюлар да бегелгенче ону башгъарып, нюр явуп къалгъан сыпатындан гёз айырып болмай эдинг. Гъали буса...

Мен кюстюнюп алдыма бакъдым. «Огъ, сени ер ютсун, Гитлер! Сен салгъан балагълар недир? Аллагъ берген иржайывну да таптадың! Шу пакъырдан тартып чыгъарып шо алапат суюкюмлюкню нечик алдың?» Ёкъ чу – не шо арив къуюлар къалмагъан, не шо арив суюкюмлюк къайтмай. Бошагъан кьутукъну йимик, бир агъаргъан яриси булан иржая. Магъа, она, шо бошагъан кьутукъ таъсир эте эди.

Сонг эс табып, къотарылгъан кый тёбеге тергев этип, егилгенде арбагъа салынгъан, гъали Умуразият алып сабын тазалап турагъан белимни алдым:

– Къайда, не ерге яйма герек?

– Не затны? – деп сесгенди ол.

– Кый тёбени.

– Ва-а, дюр гъали! – деди ол алгъасап. – Сен оъзюнгню ишинге алгъаса, – деп гюнчыгъышгъа да бакъды. – Она, танг къатып да битген. Оъзюм яйып болмайманмы?..

Къарадым, танг гертилей де къатып битген. «Тек нечик кьоюп кьоаяым?» – деп Умуразиятгъа бакъдым. Шо къарагъан кююмде огъар тикленип де къалдым. Ол уялып алдына бакъды. Тек бираздан янгыдан башын гётерди. Магъа ол да тергев эте. Шондан сонг мени эсимден, гёз алдымдан ону келпети таймады. Хапарсыздан ёлукъгъанда, ол да магъа тергев эте. Тек не мен айтмайман бир сёз, не ол айтмай. Аллагъны языву дагъы, аста булан бирев-биревге исине барабыз.

Гъабижайлар къайтарылгъандокъ той этдик. Тек той деп бир аты бар эди. Аргъан чы тартыла, теп де къагъыла. Бийиме чыгъагъан жагъиллер де бар. Тойну сагъынгъан экенлер – не замандыр шатланмагъаны. Ашама зат ёкъ. Бир гиччине, кьолну аясыдай юккъа мичарини дёрт пай этип, гъар кимге бири бериле. Ярты чомуч кьувурма да чыгъарыла. Дагъы затгъа умут этме. Амма биз гененип къалдыкъ. «Бий-й, я, биз чи тувагъанда да бири-бирибиз учун тувгъан яшлар болгъан экенбиз! О арба гъалиден уч йыл алда авгъан буса ярамаймы эди!» – деп ойлашаман мен.

Умуразиятым да оъзюню давдан алдагъы лап суюкюмлю иржайыву булан иржая. Билмеймен, огъар о тапталгъан асиллик къайдан да къайтды. Дав да битди бизин учун, арив яркъ гюн де чыкъды. Эки етим бириксе, бир бай чакъы гюн гёрер дей – бай болуп къалдыкъ, уюбюз насипден толду.

Бирев-биревден тоюп болмайбыз. Чола табып олтурабыз, хабарлайбыз. Тек шу деме маънасы бар хабар да туююл. О-бу, бары увакъ-тюек. Гъали шу деп эгердердей эсде къалгъан бириси ёкъ. Тек бютюнлей балгъа боялгъан хабарлар. Эсимде, она, шо бал татывлары къалгъан.

Шулагъа кёмек этмей кьойма ярамас дегендей болуп, мени юртсоветге секретарь этип салдылар. Уллу иш гелими булангъа ер де чи туююл, тек аз буса да алапа бере. Колхозда бир зат да алмай ишлегенден кьолай чы дагъы. Биз буса оъзюбюзню балгъа юзюп турагъан бирлигибиз булан байбыз. Бизге дагъы бир зат да гъажатлы туююл.

Тек олай деп биз айтабыз. Оъзюню оъз ёлу булан гетип барагъан яшав буса, сени бирден сесгенип, эсингни жыйып, терезеден къарама да борчлу эте. Бизин уллу насипге бояп кьойгъан гюз битип, къыш да орталай, гете бара. Баягъы арыкъ

язбаш да етишди. Умуразият тутдурукълу къатын эди. Гьалтамагъа алагъан ун-гъа да къарай, гъаман тѣбенлеше барагъан яшикге де тергев эте. Янгы чачылгъан гъабижайыбыз буса толу кюйде чыгъып да битмеген. Онда бир къанат, мунда бир къанат гѣрюне. Тек Умуразият кант этмей – артыкъ сѣзю болмай эди. Ондан къайры да, мени талчыкъдырма суймей. Озьюню де, Аллагъ алдында болсун сыйынг, авур вакътиси пышгъыра туруп абат ала. Тек озьюнде бир гъайы ёкъ – мени аяй, мени талчыкъдырма суймей. Мен де сокъур тюгюлмен чи – гѣремен, билемен, талчыгъаман. Сыр билдирмей турма къаст этемен.

Ахырда ол, гьалтама бошгъапны ортагъа да салып, кюстюнюп олтурду.

– Ахырымы? – дедим мен шекленип.

Ол, озью гюнагълы йимик, башын гѣтермеген гьалда гьалда икрам этди. Гьалтама пайына узатылма хыялы да ёкъ – къайгъыны терен ойларына чомулгъан кююнде.

– Аша, аша. Битип къалгъанча пайынгны ал, – дедим мен масхара этип.

Умуразият къашларын тюйдю. Масхараны ушатмады. Ол, не этме герегин билмейген адам, йылап йиберме гъазир эди. «Тюшге, ахшамгъа не амал этермен?» – деп ойлаша эди ол. Алапам гелме бир нече гюн барны да биле. Умут этме ери де ёкъ. Мен озьюм де талчыгъаман. «Шу гьалдагъы инче гъисли гѣбелекни шу авур ойлары булан нечик кьоюп гетейим? – деп ойлашаман. Гетмей де амалым бармы – ишлеймен чи.

Не буса да бир зат айтмасам да болмай. Тувра бетиме тикленип турмай буса да, Умуразият сѣзюмню эшитме суюе. Шонча йымышакъ гьалтама тамагъымны ярып бара.

– Сен кѣп гъалекленмей тур чу. Мен бир амал этме къарарман, – деп чыкъдым.

Тек не амал этип болайым? Къайдан табайым? Биргине-бир, налог жыягъан инспекторгъа умут бар. Тек огъар нечик тилейим? Тилесем де, ол берерми? Ол гъар тюшген-тюшген акъчаны тапшуруп турма герекли адам. Тапшурмаса туснакъгъа тюшме де бола. Ону туснакъгъа нечик салайым? Озью де суймес чи тюшме.

Уъстевюне, недир бир затны тергеме райисполкомну вакили де гелип къалды. Ол къач, бу къач эте туруп, къонакъ мени янымда къалды. «Муна болду болагъаны!» – деп мен дагъыдан-дагъы да бек талчыкъгъа тарыдым. Ашама затыбыз ёкъгъа тюшде уйге де бармагъан эдим. «Аш бер, – дегенче, – ма, деп акъча узатма герекмен. Гъали муну алып гетип: «Ма, – деп бирдагъы бир авуз узатайымы?»

Кьоюп гетме де ярамай. Конторда дагъы бирев де къалмагъан. Къонакъны энни менден къайры сыйындыражакъ адам ёкъ. Нечакъы суймесем де, артындан къоркъа бусам да:

– Юрю, къурдаш, уйге барайыкъ, – деп эретурдум.

Ол да не этсин, ач кююнде гече конторда къалсынмы, артыма тюшдю. Сыр билдирмей, ондан-мундан сѣз чыгъарып, лакъыр эте туруп бараман. Юрекде буса – уллу тююн. Не берер бугъар? Къайдан табар? Йылап олтуруп тура буса да билмеймен чи.

Тек йыламай. Атылып туруп, хош-бешин де берип, къонакъны арив иржайып къаршылады. Уйге гирдик, чечиндик, олтурдукъ. Арагъа янгыдан лакъыр да чыкъды. Тек обгесиз маънасыз лакъыр. Къонакъны агъамиятсыз кюймас учун пыртыллайман. Не тузу, не бурчу ёкъ лакъыр. Тюрлю-тюрлю тюслердеги ямавдан толгъан эсги иштангъа ошайгъан лакъыр. Къулагъым буса – о якъда. «Нечик эбинден

гелер экен? Ёкълугъума да къарамай, намус этип алып гелгенмен, биябур болуп къалмагъай эдим», – деген талчыкъ, къысмакълагъа салынгъандай мени къысып хола этип къойма тура.

Къулакъ да аш уыюбюздеги аякъ сеслени тутма чалыша. Сеслер де чалынып тура. «Тамп-тамп-тамп!» – деп шолар алгъасап йибере, сонг токътап, не де асталашып къала. Башгъа уыйлеге чыгъып гете, сонг бирденден ёкъ болуп къала. «Не буса да бир чаралар гёрюле бугъай», – деп ойлашып, юрегим солкъ болма да башлай. «Тек не чара гёрюп бола? Ёкъ чу ону барма, базма, тилеме ери», – деп янгыдан гъассиленме де башлайман.

Ахырда, къарайман, гьалтаманы ийиси геле. «Гъа-а, – деп сююнме башладым, – тапгъансан чы!..» Тынчайып тыныш да алдым. Лакъырыбыз да жанланып, башгъарып йиберди. Сувукъ уйде печь янгъандай гененивню гъис этме башладыкъ.

Ёммакъда йимик, хан тепсилер къурулуп къала. Шонча ашны арасындан ашама зат табып болмайбыз. Орамда да ташлангъан экмек гесеклер, булкалар ёлугъа. Ажайып болуп къаламан, неге унута адамлар шо ач йылларын, неге ашгъа гъюрмет этмей? Неге, адам ашны хадири билсин учун, ачлыкъ тюшюп турма тарыкъ? Мен башында айтып гетдим, бир керен ким тояр эди деп ойлашып тургъаныбызны, яман чы бола эди, бир хапма да тюшмейгенде.

Огъ, не арив ийис эди дагъы, улан! Гъалиги пилавланы, долмаланы ийисинден де артыкъ эди. Озью де гъаман арта, гючлене, аривлене туруп бара. Шат хабарны яйма чабагъан атлыдай, уйден-уйге, гъарведен-гъарвеге, ондан таба да абзаргъа саркъа. «Гъур-ру! Гъур-ра! Яшавну сёнме къоймадыкъ! Яшавгъа янгы жан салдыкъ! Къурайышны биябурлукъдан къутулдукъ!» – деп къычыра туруп айлана.

Узакъ къалмай гьалтаманы пусу да гёрюндю. Тепсиде бир бошгъап да бар, бошгъапда – гьалтамалар да.

Муна гъали къонакълай барабыз, озьюбюзге геле къонакъ. Тойлагъа барабыз, мажлисеге, йыбавлагъа. Алда биревге эки гьалтама салына эди. Аслу гьалда, къалын этип булгъангъан шорпасын ичип тоя эдик. Гъали, къарайман, алты гьалтама. Умуразият, озокъда, бизин булан олтурмажакъ. О замангъы къатынлар къонакъ тепсиге къошулмай эди. Къонакъны гъюрметин этип, ол бирер гьалтама къошгъан.

Шону булан да битмей эди. Къайдан тапгъан, кимден алгъан – бир уллу картобу да бар. Огъар гъали картоп деймен, о заман буса инан, улан, о магъа къойну къуйругъудай гёрюне эди. О йылларда, арыкъ язбашда, гиши гёрген байлыкълардан тюгюл эди.

– Айып этсегиз де, къонакъ, этибиз ёкъ, – деди къатын.

Озьюнню уялчан иржайывун да иржайды. Яякъларында шоссагъат оюлуп къалгъан гюмюш чонкълар уйню янгы шатлыкъдан толтурду. Мен ону шолар арив болуп алда бир де гёргемен эдим. Мени бетимни ярыкъ этип бажаргъанына ол озью де сююне эди.

– Не сёйлейсен хари сен, гелин? Мундан артыкъ эт боламы? – деп къонагъым къуйрукъдай арив картопну гёрсетди.

Билмеймен, Умуразият къайдан да эс тапгъан. Гьалтамагъа картоп къоша деп эшитме де эшитмеген эдим. Озью де бир арив татыву булангъы картоп тюгюлмю.

Мендеги сюювню суратлап битме де къыйын. Амма янгы талчыкъ да къошулгъан. «Озьюнню пайын къалдырмай, бишген чакъы гьалтаманы бизге гелтирип къойдуму?» – деп ойлашып талчыгъаман. Ону ач къалма ярайгъан чагъы тюгюл эди.

Шорпасындан да ичген сонг, тоюп, лакъырны узатдыкъ. Муна, бу дюр эди лакъыр! Арив лайыкълы иржайывлар булан давам этилеген, гьалтамадай татыв-лу лакъыр. Дюньягъа бирденден токълукъ тюшюп къалгъандай эдик. Тек баягъы талчыгъыв да тайып битмей. Ахшамны чы кютдюнг, къатын, эртен не салар экен-сен? – деген янгы сорав чыкъгъан. Амма тепси эртен де къурулду. Картоп салып чы болмагъан – гъаревге эки гьалтама. Кёп тизив пай! Къонагъым бек рази болуп савболлашды.

Ону булан оьзюм де чыкъдым. Тек къолумдан иш гелеми! «Онча унну къайдан тапгъан, ким берген?» – деп ойлашаман. Элде буса къолдадыр дей, амма, билемен, элде де ёкъ. Сатылагъан ерлери бар, алма акъчасы барлагъа. Борчгъа бермей. Ал-маса болмайгъан заглавы баргъа саталар. Хазна да, баягъы, ёммакъларда табылып къала – ону Умуразият тапма кюй ёкъ.

Тюш болуп да битгенче къайтдым. Чыдамлыгъым етишмей эди. Къатын мени шо уялчан иржайыву булан къаршылады, бетин шоссаят сюйкюмлюкню нюрю еледи. «Гъа-а, – деп оьзюм де иржайдым, – буса муну шатлыгъы давам этиле...» Шо шатлыкъны музыка булан безендирме асылгъандай, очакъда вакъы-вукъу деп янгы къазаны да къайнай.

– Ба-ба-ба-а! – дедим мен адап. – Болма ярайгъан зат тюгюл! Колхозну бежен-лерини тешиги бар ерин тапгъан бусанг ярай!..

Амма жавап къайтарылмай. Умуразиятны бетиндеги гюмюш чонкълу сюй-кюмлюк де къызыл тюсге бояла бара. Бизин бирден бай этип къойгъан гьалта-маны не буса да бир багъыйсыз сыры болма герекни гъис этип, мени тюк-тюгюм эретурду.

– Не болгъан?! – деп къайнашдым мен.

Умуразиятны бетине тартынывну къоркъунчу гелди. Мен дагъыдан-дагъы да бек гьалекленип:

– Айт, яшырма! – деп акъырдым.

– Урушмасмысан?

– Мен сагъа къачан буса да урушгъанманмы? – дедим мен.

Умуразият, айтайымы-айтмайымы деп дагъы да бираз ойлашгъан сонг, аста булан явлугъун гёттерди. Къарагъанман, гьалкъалары ёкъ! Инан, улан, башыма таякъ тийгендей, гёзлерим аласланып-къуласланып гетди. Гюн бирденден батып къалгъандай, дюнья къара тюсге боялды. Къаркъарам да бошама башлап, аста бу-лан олтуруп къалдым.

– Яхари, – дедим. – Умуразият, – деп де къошдум. Тек гьалекликни гючюнден тамагъым къысылып къалгъан – бёлнюп-бёлнюп ютгъунма тюше. – О ойсуз-лукъну неге этдинг?..

Къалым чы къайдагъы затдыр – о йылларда бу гьалиги бирев-биревден озма къарайгъан гъайгев макътанчыкъ къалым ярышлар ёкъ эди. «Сыдырып гёнюн де алып, сонг берелер къызын», – дейбиз. О заман сыдырма гёнлерибиз де ёкъ эди. Гённюбюзню къатма да къоймай, дав сыдырып тура эди. Эки де тул ана сёйле-шип, гелтирип къойдулар. Бир капот да бердик гелинге, бир явлукъ да. Гъатта болмаса болмайгъан аякъ гийимлени къошуп да болмадыкъ. Капотгъа да, явлукъ-гъа да анам оьзюню оьз юзюгюн къошгъан эди. Анасы да Умуразиятгъа оьзюню оьз гьалкъаларын тагъып йиберди. Къайнаасы берген савгъатгъа «хыянатлыкъ» этип болмай, анасы берген гьалкъаланы алышдыргъан.

«Магъа шу юзюкню атангны анасы берди. Шо савгъатны гъали экинчи гелин де такъсын», – дей эди анам. Шолай савгъатны айрыча абуру болма герекни

исбатлап: «Я Аллагъ, я Аллагъ, гелинден-гелинге бериле гетме насип болсун!» – деп де къоша эди анам. Гьалкъалар да лап шо кюйде, Умуразиятны анасыны аналарындан гелеген хас варислик эди. Тюнегюн биз, шонча сююнюп – къуванып, тухумну терен тарихинден гелген уллу, багъасы кёкге етеген эсделигин ашай болгъанбыз.

– Къурайыш! – деп, мени йимик гъассиленме башлагъан Умуразият гелип мени ягъымда олтурду. Оьмюрюнде этмегенин этип, къысып мени оьзюне тартып, гёзлериме де тикленди. – Сен чи магъа буссагъат сёз бердинг, Къурайыш...

Шо йымышакъ анадаш къоллар магъа май болуп ягъылды. Май да, дарман-эмдей таъсир этме башлап, эсимни жыйма буюрду.

– Берсем, буздумму дагъы? – дедим мен. Урушмадым чы, Умуразият...

– Хатиринг къалды, кепинг бузулду, – деди ол. – Мен чи оланы, сени абурунг ер болмасын деп алышдырдым. Къонакъны ач ятдырмагъа ошаймы эди?..

Ошамай эди, озокъда. Тарыкъ болуп йиберсе, бутубузну-къолубузну сындырып да, къонакъны толу къонакъ этме борчлу эдик. Тувгъандокъ намусну къуршавуна тюшюп къалагъан, бютюн оьмюрю де намусну талапларын кюте туруп йибереген бизин халкъны намусун кютюп битмей туруп яллыгъы болмай. Тек мен гъали юрегиме сабурлукъ салып болмайман. Гетди чи дагъы гьалкъалар. Булайына да безенмеген талайсызым мунаман деген савгъатындан магърюм къалды.

– Гечип къой хари? Къайнашма хари? – деп ялбарды ол. – Сен булай да даим ойлашып турасан. Шо да мени юрегиме инелер чанча. Гъали, муна, гъассиленме де башладынг. Мен шоланы сагъа ачув этме сююп алышдырмадым чы, дагъы эп этип болмай бердим...

Билемен чи, ону оьзюне де къыйын. Къатынгишини биргине-бир деме ярардай алтынындан айырылмакъ масхара ишми? Шону да, анам берген юзюкню де ол гелешинип битген сонг такъма башлагъан. Шондан алдан алда ол алтынны башгъаланы бармакъларында, къулакъларында, бойнунда тюгюл гёрмеген. Умуразият атасы мисгин савда да ёнкюмеген къыз. Гъали, билемен, ону да юреги гюе. Меникинден артыкъ гюе. Мен гъали башлагъан бусам, ол тюнегюн ахшам башлагъан – алышдырма токъташгъанда. Нече керен гюзгюню алдына барып тикленгендир, нече керен тутуп-сыйпап къарагъандыр. «Чечейими, чечмейими?..» Дагъы кюю ёгъун билип чечегенде де, къолундан чыгъарма суймей, йылагъан болма да ярай. Оьзю таныма да танымагъан уллу анасыны оьз анасындан таба берилген савгъаты булан савболлашагъанда да башындан бир гъаллар гетгендир. Тек гъали бары да шо талчыкъларын унутуп, магъа маслагъатлар эте, мени аяй, мени юрегимни сыйпай.

– Баш сав буса бёрк табылар дей чи. Къурайыш. Не затдыр гьалкъалар? Гъали алтынны абуру-сыйы да ёкъ чу. Мен чи мунда алышдырдым, оьзгелер базаргъа элтип, онда сагып, ондан гётеришип къайта. Онгайыбыз болмай турмас, шо заман алып къоярбыз, – деп узатды ол.

Тек о къачан болажакъ онгайлыкъ? Болма да болармы? Башда онгмагъан, артда онгмас дей – дав битгендокъ бай болуп къалажакъбызмы? «Къойсана, Къурайыш, тавукъ-жижек алайыкъ», – дер. «Къойсана, бир къой да алайыкъ...» «Гъали бир бузав да алсакъ, сыйырлы болуп битебиз. Сют де герек чи яшлагъа...» Амма шо яшлары оьсюп, гьалкъа герек деген масала чыкыгъанда, муну башындан не гъаллар гетмес? Бу чу тюнегюнню ахшамын бир де унутмас – кюстюне туруп оьмюрю гетер.

Муна чы, мен объём де от ичген йимикмен. Арадан нече йыл ытген, кьайтып-кьайтып эсеме шо мюгълет геле. Гелгендокъ бары объёме затланы да эсеме алып, ойларымны генглешдирип, теренлешдирип йибере. Инан, досум, кьатынын макътай деп айып да этме, олай асил, олай рагъмулу, инче юрекли, инче жанлы адам дагъы яралмагъан.

О заман буса ойлаша эдим. «Таман, Къурайыш, гюргюрню йимик гёбюп турма, эсингни жый. Сен чи муну эки кьабат кьыйнап турасан. Гёнгюн ал, маслагъат да эт. Ол чу сагъа телмирип тура», – деп ойлашма башлагъан эдим.

– Яхшы, – дедим иржайма кьаст этип. – Гъали, гертилей де, алтындан къумартгъы артыкъ. Къонакъны алдында мени бетимни ярыкъ этгенинг саялы Аллагъ сагъа рази де болсун. Къайтарышгъа, Аллагъ буюрса, мен сагъа кёп узакъгъа бармай, шолардан да арыв гьалкъалар аларман...

Амма Аллагъ буюрмады. Гъали мени эсимде ёкъ, ытген буса бир ай, ай ярым ытгендир, анам айтды:

– Къайда, яшым гъали сен кьой чу уйню, – деп. – Гъалли мунда энечи кьатын гелме герек...

Къагъарман деп ювугъум бар эди – тюшген уьом шологъа гетдим. Бир ажайып рагъатсызлыкъ. Кьатыны яш табагъанда, айра да биринчи яшын, гъар эркек де шолай адап къаладыр деп эсеме геле. Дюньягъа бир уллу алмашыныв тюше тура, тек сен ону англамайсан – хадиргюн тува турамы, четимлик бола турамы? Менде буса, уьстевюне, талчыкъ да бар. «Табып сама да болармы? Гючю етерми? Яш анасын яман кьыйнап тува дей чи. Ашгъа тоймай ысген, тоймай таба да турагъан Умуразиятны буса кьарыву ёкъ», – деп ойлашаман.

Паланча неге табып болду, тюгенче де бажарды чы бажарды чы деме мисалларым да ёкъ. Дав башлангъан гюн токъталгъан накъырлар биринчилей бизин абзарда къагъылды. Шондан соиг болгъан той да ёкъ. Биз бирев де яшамайгъан ят атава йимик агълубюз.

Къагъарманни анасы Зазабике баживню уьюнде турушу ёкъ. Бизге де чаба, кьайтып объёме де геле. «Яман тюгюл! Ишлер арыв бара, яшым!..» «Шюкюр Аллагъгъа, кёп къалмагъан!..» – дей гъар кьайтып гелген сайын. Ахырда: «Сююн, атанг тувду! Атанг тувду! – деп билдирди. – Тфу машалла, арнаут йимик тизив яш!..» Иржая ол, шатлана – тишлери ябылмай. Тек гёремен, ялгъан шатлыкъ. Къувукъну тюбюн гъаман теренлеше туруп сувелей бара. Гъалек Зазабике баживню иржайывуну тюбю кьайгъыдан толгъан. Не яшны, не Умуразиятны иши яхшы тюгюлю гёрюне. «Я Аллагъ, я Аллагъ. Умуразиятгъа кёмек эт! Яшныки недир – биз гъали де жагъиллербиз – дагъы да тувар» – деп Аллагъгъа ялбараман. Аллагъ да мени эшитмей. Бизин уйге кьатынлар дагъыдан-дагъы да бек чаба. Чыдап болмай, ювугъума не болгъанны айтмакъны тиледим.

– Къан геле, – деп кюстюндю ол.

Юрегиме дагъы да кёсевлер тюшдю. Яш тапгъанда къан гелеген кьатынлар барны да, шондан ана олюп къалма болагъанны да эшитген эдим. Адамшавлу докторлар да ёкъ чу дагъы, барларына да бизин адамлар яш табагъан кьатынларын элтме суймей. Халкъны адатлар къолунда сакълап турагъан вакътилер.

– Токътатып болмаймы дагъы?

Къагъарман кюстюнюп алдына къарады. Ойлашып-ойлашып, аста булан башын да чайкъады. Бетиме, къарап болмай эди. Сонг инбашларын да къысды.

– Билмеймен деме сюемисен?! – дедим мен кьайнашып. – Не де... Не де...

– Билме де чи билмеймен, – деди ол. – Кьатынланы иши чи дагьы. Тек... токьтатып болмай бугьайлар...

«Буса ондан хайыр ёкъ!» – деп ойлашдым мен. Гюйме башлап йиберген юрегим данкюллевиюн гючлендирди. Бир ажайып кьоркьув да гелди. Санларым бошай барагьанны да гьис этип, аста булан олтуруп кьалдым. «Ба-ба-ба-а! – деп ойлашдым мен. – Олай болагьан, ярайгьан затмы?!» Тас этип кьойма сюймей эдим. Бир арив кьыйышып тура эдик чи. Тепсибиз, уьубюз байкьмаса да, бир бай чакьы гюн гёрме башлагьан эдик. Энни мен янгьдан кьайтып алдагьы етим яшавума тюшейими?

Тюшдюм, улан. Гече орталар бола туруп агьий авазлар окьюрдю. Гетди мени Умуразиятым. Биргине-бир анам берген юзюгю булан гёмюлдю. Ахырынчы гьалы-гьавкьаты битгенде де аналыкь борчларын кютюп, эсделикге магьа улан кьоюп гетди. Улан да, тфу машалла, кьарывлу ана тапгьандай, бир маркьа яш. Ач йылларда тувгьан зат деп айтмажакьсан. Анам шишадан ичире, ол да, бёрю бала йимик, талап сала. Талчыкь адамны башына не гьайгев ой да геле чи – «Булайына да гьалы ёкъ ананы ичинден талап тургьансан!» – деп огьар терс гёзден кьарайман.

Анама нече де кьыйын чы болду – яш чы дагьы аз авруву-саркьаву боламы, тек оьсдюрдю. Яш йылай – анам кьувана, яш йылай – анам кьувана. «Кьара чы, – дей, – нечик тизив тавушу бар!...» Кьуваты-гючю булан чыгьагьан базыкь тавуш. «Сен де шолай йылай эдинг», – дей ол магьа. «Кьарама да кьарамайсан хари, Кьурайыш, – деп бетлей. – Мен чи бугьар атанг мисгинни атын кьойгьанман...» Тек мен кьарама сюймеймен, анасын шо оьлтюргендей гьислерим бар.

Юрегимден кьайгьы да таймай. Гёз алдымда гьалкьалары ойнап тура. «Шо тизив адамгьа борчлу кююмде кьалдым хари!» – деп кюстуне, кьайнаша боламан. Гьалкьалары мен саялы гетди чи дагьы – кьонакь алып гелмеген бусам, гетмей эди.

Анам да кирлерин чечмей. Ашата яшны, тюбюн тазалай, чюпюреклерин алышдыра, ойната, кьакьакьлар айта. Дагьы затда гьайы ёкъ йимик. Яшы тоюп юхлагьандокь, пашман ойларына бата. Озокьда, ол чакьсыз гетген гелинине де кьайгьыра, аслу гьалда буса, чакьсыз кьайгьыгьа тарыгьан мени аяй. Ойлашып-ойлашып, бетиме тикленип кьала.

– Яшым, – деп ахырда кьырыйыма гелип олтурду. – Ишге чыкьма заман болду чу...

Мени буса иште де гьайым ёкъ.

– Анам, – деп озь дертимни айтдым, – шо гьалкьалар алынмагьан кююнде кьалды чы...

Бир де эсимден таямы дагьы! Юхлайгьанда тюшюмде де гёрюне эдилер. Заман-заманда: «Яхари, мен этеген недир! Мен чи озьюн эсгерме де эсгермеймен! Бир де битмейген гьалкьа боламы? Шонча да шолай кьызгьанч адам тюгюлмен чи!» – деп кьайнашып йиберемен. Тек гёз алдан гьалкьалар да, юрекден шолар гьакьдагьы талчыкь да таймай. Бойнума тагьылгьан пудлукь ташлардай, кирпичеге шо гьалкьалар да тагьылгьан. «Шолар унгьа алышынмай кьалгьан буса, не де орнуна башгьаларын алгьан бусам, шу кьайгьыгьа тарымай эдим», – деген ой рагьатлыкь бермей. Оьзтёрече ойлашагьан анам буса:

– Ишинге де бар, очаргьа да чыкь. Гьар адам да озью-озьюне маслагьат этип бажарма борчлу, – деп озьюню дертин айта.

Ёлда ёлугъуп, лакъыр этеген сангырав да, чунакъ да йимикбиз. Ол айтагъан магъа батмай, мени ойларым огъар етмей.

Бир-бирде, башлагъан сонг не этейим яшырып, улан: «Къайдан да гелди шо къонакъ! Шону магъа не гъажатлы ери бар эди? Шо тагъылып къалмагъан буса, гъалкъалары гетмей эди!» – деп жинленме де башлайман. Озью де ол магъа гелген къонакъ тюгюл эди чи дагъы – юртсоветни председатели алып гетме герекли эди. Шо саялы: «Неге мени талайсызым алышдырма герек эди?! Сени къатынынгны гъалкъалары сатылма герек гезик эди!» – деп огъар да къазапланаман.

Къырда буса уллу шатлыкъ. Бизин асгерлер, гъужумун узата туруп, Берлинге етише бара. «Муна, давлар бите тура! Муна, давлар бите тура!!!» – деп къувана бары махлукъ. Мен буса: «Ант етсин шогъар! Мени талайсыз Умуразиятымны ютмакъ учун башлангъан болгъан! Гъали ону токътагъанын не этейим?» – деп кюстюнемен.

Узакъ къалмай о токътама да токътады. Уъстюнлюкню гъуррасы оъкюрдю. Давдагъы юртлулар къайтма башлады. Олар нече де кёп чю тюгюл эди, пакъырлар, гетген халкъны яртысы да сав къалмагъан. Тек къайтгъанлар тёшю толгъан орденлери, медаллары, шатлыгъы, кюрлюгю, тавдай уллу абур-сыйы булан къайтды. Юрт буса, олар къачан къайтар экен деп къарайгъан къызлардан да, эрлери къайтмай тул къалгъан яш къатынлардан да толгъан. Уъстюнлюкню байрамын узатгъандай, дёрт йылны узагъына йылавгъа-ясгъа гезик берип пысып тургъан тойлар согъулма башлады. Анам шо той тавушлагъа тынглап-тынглап магъа къарай:

– Неге бармайсан, Къурайыш? Биз де чакъырылгъанбыз чы...

Барсам, сайки, кеп де болуп, къызлагъа гёз салажакъман.

– Гёресен чи, – деп анам кант этме де башлады – къарт болгъанман. Агъым-угъум арта бара. Бу гече олюп къала бусам да билеген адам ёкъ. Сонг сагъа аш ким биширер, Аслудинни ким оьсдюер? Яшгъа да къарап, уый къуллукъланы да кютме магъа тынч тюгюл чю, балам...

Токъалап турса, шонча къатты темир де юкьгъара. Айта-айта-айта туруп, анам мени ювашдырды.

– Буса, билмеймен, къара дагъы, – деме борчлу болдум ахырда.

Къарап гёрмек учун буса уллу иш къыйын тёгюлмей. Талап алып йиберсе де, давдан къайтгъанлар къызланы адамшавлу кемитип болмады. Олар аз эди – къызлар кёп. Дёрт йыл къысгъа болжал тюгюл нече къыз оьсген! Уланланы оьсген-оьсгени давгъа гетип, къызлар артып тура эди. Сюрюнген-сюрюнген къызгъа да, тул къалгъан яш къатынгъа да сюрюне. Мени чи оларда бир гъайым да ёкъ эди, улан, анам танглап тура болгъан. Ол барып Батырбек байны къызыны къызы Зубайдатны гелешип гелди. Бай оьзю ёкъ – кулак этип къайдадыр йиберген эди, шонда гёмюлдю. Юртгъа, болжалы битгенде, ону къавжагъан къатыны да, залим эркеклер-къатынлар болуп къалгъан, уйленип яшлар да тапгъан уланлары-къызлары къайтды.

Зубайдат пашман къыз эди. Къачан къарасанг, алдына да багъып, къашларын да тююп, ойлашып бола эди. Ону мен анама кёмек этип де гёрмедим. Яш йылай, анам этеген къуллукъларын да къоюп бешикге чаба, гелини буса башын да гётермей. Не де барып анамны бёлюнген ишин узатмай. Къонакълай гелгенде йимик, тек къонакъгъа иржайма сама иржаймай. Не тишлерин гёрюп болмайбыз, не тавушун эшитмейбиз.

- Неге булай пашмансан, Зубайдат?
- Негер шатланайым дагъы?
- Тавушунг сама чыкъмай чы...
- Негер шатланып сёйлейим?..

Аста булан ичин алып сёйлетип къарайман – уллу атасыны Совет гьукумат чыгъарып алгъан байлыгъына яс тута экен.

- Шо гьукумат гелмеген буса, магъа да бир гамиш тюшежек эди...

Уйде буса разисизлик арта бара. Авузу булан чы айтмай, тек билемен, анам да къайнаша. «Алда бир яш сакълай эдим, гъали артып эки болду», – деп ойлаша. «Гъейлер, шуну несин ушатып алгъан экен?» – деп, мен де анама ажайып боламан.

Бир гече мен Зубайдатны тюшонде йылайгъанын эшитип уяндым.

- Зубайдат! Зубайдат! Не болгъан?

Ол уянып, магъа къарап, авур тынышлар ала туруп уьвх чегип ари бурулду.

- Сув ич, – дедим мен. – Шулай заманда сув солкъ эте...

Тек ол дагъы тербенмеди.

Экинчи гюн ишден къайтгъан сонг къарайман, уйлер бошاپ къалгъанда йимик. «Вагъ, бу да не?!» – деп тергев этип йиберсем, тамны гюзгю илинген ери бош.

- О къайда, Зубайдат?

– Сынды.

Къаркъарам зимиллеп гетди. Умуразият мисгиним алып гелген гюзгю эди. Гелтирме оланы мал-матагъы да ёкъ эди, тек гюзгю де, лампа да гелтирме герекли затлар, шо саялы гелтирилген гюзгю эди. Заман-заманда Умуразият шогъар къарай бола эди.

- Сакъ айланма ярамаймы эди дагъы? – дедим мен къайнашып.

Ол магъа жавап бермеди. Къашлары да тююлген кюйде. Башын салландырып къойду. «Гъейлер, шуну несин ушатып алгъан экен? – деп ойлашдым мен янгыдан. – Къачан болгъанча бу шулай гёбюп туражакъ?..» Бирдагъы керен бошагъан ерге де къарадым. Умуразиятны сагъынып йиберген сайын, гюзгюзге оьзюм де къарай бола эдим.

Зубайдат да къарай бола. Тек уйде бирев де ёкъда оьзюню бир гиччи кисе гюзгюсю бар онгай тапгъандокъ шону чыгъарып, шогъар къарап, ойлашып-ойлашып тайдырып къоя. Эки-уьч керен эслеп тураман. «Шуну гюзгюге оьчлюгю сама да ёкъму?» – деген шеклик де тувулду. Неге тюгюл де гюзгюсюне гъаман кюстюнюп, къашларын да тююп тайдыра.

Сонг буса... къарайман, къурдаш бизге пысагъан Зубайдат хоншулагъа ёл салма башлагъан. Биревге де сыр чечмей нечик яшасын – юрегин олагъа ача.

– Къара сен шо паланчагъа, тюгенчеге. Яшавгъа чыгъып къалдылар, – дей экен олагъа.

Шо паланча, тюгенче де давдан къайтгъан уланлагъа баргъан къызлар.

- Не яшавгъа чыкъды олар?

– Алтынгъа бёленип къалды...

Давдагъылагъа, Германиягъа гирген сонг, шондагъы тюкенлерден-затлардан тюшген ону-муну алып уьюне посылка салма ихтияр берилген эди. Кёплери, уьстевюне, оьзлер булан да алып гелди. Къатынларын гийиндирме, тагъындырма олагъа шо савгъатлары кёмек этди.

- Сен де баргъан бусанг дагъы?

– Алмадылар. Бу эрин кимге тарыкъдыр?..

Ону тюп эрни, анадан тувма ярылып, шишгендей томалып, бираз салланып тура эди. Шо саялы ону языкъсынма да чы ярай эди. Озьюнню эрши ерине талчыкъмайгъан къатын бармы? Алтын-гюмюшню, опуракъны, уый малны гъакъында ойлашмайгъан къатын да бармы? Бай болма сюймейген ким бар? Тек лам-м! – деп эсеме, булайына да унутулмайгъан гюзгю гелди: «Воллагъ ону бу тююнкъаш иш этип сындыргъан!..»

Къарамай турма къаст этсе де, заман-заманда башын бура болгъандыр чы? Гюзгю де, могъ гёрсетегендей болуп, Зубайдатны насипсиз этип турагъан эрнин гёрсете. Бу «хорлавгъа» нечик чыдап болсун дагъы? Алып уруп хум-хуват этип оьч алгъан.

Тек янгыз ондан тюгюл чю, бир гюнагъсыз менден де оьч алды. Аслу гъалда менден алды болма да герек. Гюзгюге де, гюзгюню бизге алып гелген Умуразиятгъа да недир, бириси бир зат англамай, мен буса, муна, шайтанлы болуп къалма тураман. Гёз алдымдан гюзгю де, гюзгюде ойнай болагъан арив гъалкъалар да таймай.

– Анам, хатиринг къалмасын, бу къатын магъа тарыкъ тюгюл. Муну булан мен дагъы яшап болмайман...

– Неге хари?

Гюзгюню айтмадым. Гюзгю айырма герекдей себеп тюгюл эди. Толу маънасын англап болмажакъ адамлар, хантавлукъ этген къатынын айырып къойма яраймы деп, магъа айып этер эди.

– Ол чу бир къуллукъ да этмей. Аш биширип сама боламы? Яш тапгъан сонг не болар, анам? Сени башынга о яш да балагъ болгъаны герекми? – деп башгъа айыплав салдым.

Бу анамны ойлашдыртмай къоймажакъны да билемен. Анам таза къатын эди. Къолундан сибиртки, не да китир, не де сувлу чюпюреги таймай эди. «Не этесен шунча инжинип? – дей бола эдим мен огъар. – Ял алма да герексен чи...» «Гирип бир къонагъынг гелсе? – дей эди анам. – Уыйню де нас вакътиси буса? Не ойлашмас?...»

Къонакъ да райисполкомдан гелген къонакъ болма герек. Мени дагъы къонагъым болмай. Шо къонакълар анамны тёбесин кёкге чыгъара. «Гъакимге гъакимлер гелер», – дей бола эди ол. Шо сёзлерде оьктемлик де оькюре эди. Анам мени де, юртсоветни секретарын, гъаким деп гъисаплай эди. Бир къаравлар къарай эди магъа иржайып.

– Ондан къайры да, – деп кюстюнме де кюстюне эди, – гёресен, мен къартайгъанман, савлугъум ёкъ. Оьлюм буса яшлагъа да гелип, къала. Къатынлар тергевлю бола – не пасыкъ зат болгъан демесми?...»

Гелинини пасыкълыгъын оьзю де эслей чи. Мен айтгъан гележек яшавну гъакъында да ойлаша боладыр. Ёкъ чу дагъы, шу деп айтып гелинини макътама заты ёкъ. Буса да анам, артын ойлашагъан адам:

– Уыйренер, яшым. Яшав эс тапдыртмай къоймас. Биз де айта турарбыз, – деп маслагъат этме къарады.

Тек мен енгилме сюймеймен. Толгъан юрек йымышамай.

– Шунча заман узагъына уыйренмеген адам энниден сонг уыйренерми? Чубугъунда иелмеген къазыгъында иелеми? – деп узатдым. – Ондан къайры да, адам-адамгъа айтып юрой, давдан къайтгъанлагъа барма сюе эдим деп. Шогъар да чыдап турайымы?..

Анам янгысын танглама гиришди. Бу гезик ону гезлери, Аминат дейген бар эди, шогъар тикленди. Ол да, амалсыз, дав йылланы кыйынлыгына оьгюздей уйренип кьалгъан, дагъы яшав тарыкъ да тюгюлдей ажайып адам болуп чыкъды. Гелинлик-гиевлук гечебиз битип уянгъанда, кырыыйым бош экенге къарап ажайып болдум, «Вагъ, бу къайда?!» Гъажатына чыкыгъан буса ярай дагъы деп ойлашып, биревю яныма айланып ятдым. Ерге толу ярыкъ тюшюп де битмеген. Янгыдан юхлап да кьалдым. Тангны татывлу уьлюшюнден пай да алып уянгъандан сонг къарайман, орунум шо бош кююнде. «Вагъ, бу не зат?!»

Инг башлап, уьй кьуллукъланы этип сама турмаймы деп тынглап къарадым. Бир тавуш да эшитилмей. Туруп, терезеге барып, кыыргъа къарадым. Абзар да бош. «Вагъ, – деп барып биревю уьйню эшигин ачып къарадым, – анам кепсиз болуп сама кьалмагъанмы?..» Кьалгъан буса, сайки масала, Аминат ону гъайын этип айлана болма герек эди. Анам юхлай. Аминатым да гёрюнемей. «Я, бу не зат?!» Ажайыплыгъым гьалекликге айлана бара. Кюлкюнг гелип йиберсе де айтайым, улан, яхари шо гетип сама кьалмагъанмы, деген гьалеклик де гелди. Биринчи гече чи дагъы – кьоркъмакъ бар, кюсмек бар. «Гъайгев зат сама тюгюлмю?!»

Гьалеклик де арта бара, Тез барып кыыр эшикге къарадым. Еринден чыкыгъан тогъанакъ бир ягъагъа сюелип тура. Ачгъан, чыкыгъан. Тек къайда гетген, неге ёкъ? Сыйырны савадыр деме, сыйыр да ёкъ. Гьалкьалардан кёп алда сатылгъан сыйыр алынмагъан кююнде тура. Кьойларыбыз да ашалгъан кююнде. Сувгъа гетгендир деме де болмайман – эрте чи дагъы, кёп эрте. Адамшавлу танг кьатып да битмеген ягъындан тюгюл – огъар гиччи яшлар да уьйренген, гелинлик ягъындан. Бизин уьйге ахшам гелген, ону биринчи эртени – орамгъа чы нечик де, абзаргъа чыкма да ошамай. Той да согъуп алгъан бусакъ, тургъандокъ чубулдурукъгъа гирме герекли эртени.

Буса да, халкъ уянгъанча алып гелейим деп гетген буса да, беш керен къайтма да заман болгъан. Беш керен къайтардай сув да бизге неге тарыкъдыр?

Тек гъали тавукъ сакълайбыз. Экевиюмю, уьчевюмю кюрт де ятгъан. Абзар сари, къара гёк, акъ жижеклерден толуп кьала. Олагъа да ем берме кёп заман тарыкъмы?

Кыыргъа сама чыгъайым деп, кьуммангъа сув тёмме бардым. Кьумман буса сьп-сьлама. Сибирилип-сьйпалып айлана якъ да тап-таза. Эсгилигинден чачаланма да башлагъан туфлилерим де крем урулуп йыртыллай. «Вагъ, бу не зат?! – деп иржайдым. Юрегим ачылып кюлкюм гелип де йиберди. – Къатын аламан деп, анам ёммакъдагъы бакъа кызыны гелтирип сама кьоймагъанмы?!» Бар чы бир шолай ёммакъ. Ханны уьч уланы болгъан, хан айтгъан, окъ-жаялар атыгъыз деп, кимники къайсы кьалкыгъа тюшсе, шону кызын алажакъман деп. Гиччисини окъ-жаясы чирикликдеги бакъагъа барып кьадалгъан. О да сынчы кыыз болгъан экен – гече бакъа кебинден чыгып, бары кьуллукъларын этип, уьй-эшигин йыртыллатып, тангда къайтып кебине гирип кьала болгъан.

Гъажатыма чыкыгъанда къарайман, гелин гъайт деп бавну кьаза. «Ва-а! – деп янгыдан ажайып болдум. – Ялкъмагъанмы шо белден де, шо ерден де? Дёрт йыл бугъар азлыкъ этеми?..» Инжиген чи халкъ ерден де, ерни кьазагъан белден де. Айра да кыызлар. Аллагъ берген гьислери гючлене туруп, эр сагъынгъан. Давдан семирп, экияшар кьунанлардай кьутуруп къайтгъан уланлардан пай алма алгъасап, юрт толгъан кыыз уьйлеринден уьркюп чыгып кьалгъандай эди. Оланы айтардай опурагъы, тагъымчыкълары, безейген осу-бусу да кьалмагъан, янгыларын

алып да болмай, тек барларын гийип-тагып, кьуллукьяларына чыкыгъандай орамларда бола эдилер. Олагъа гъали кьучакълар, объюшювлер, жан тоюмлукъ герек эди. Бирин-бири теберип, йыгып, тарыкъ буса чачын юлкьуп, бетин-башын тырнап-сыдырып да эр тапма гъаракат эте эдилер. Муну буса алып битген пайында да кьулагъы ёкъ.

Сонг огъар кепим де гелди. «Муна кьатын! Муна анама кёмекчи!..» Сонг уялма да башладым. «Шу чу магъа, гъай сенден де эркек болсун! Гъали болгъанча бавун кьазмай турма яраймы? Нечик яшама хыял этесен? – деп бетлев этеген йимик», – деген ой гелди башыма. Апрель айны орталашып турагъан гюнлери, халкъ бавларын чачывгъа онгарып битген, тек мен бугюн-тангала деп, гиришип битмеген эдим. Олтуруп ишлейген адамны шолай осаллыгъы бола.

Къаза дегенде де къазамы дагъы, чангын-чыгъарып алып бара. Тебе белге, харч деп бели ерни яра, теренлеше. Эргишидей кьуватлы, эргишидей чалт да ишлейген Аминат айырып алгъан гесегин бёттёбен кьаратып сала. Чалт-чалт ерерине чанчып, холаны уватып, янгыдан тебе, Бирдагъы «харч!», бирдагъы «харч!» Эки хасини битдирип, увчюнчюсюн де кьара тюсге бояй бара.

– Къайда, бер, – деп мен тез янына да барып, Умуразият мисгинни арбасын алгъандай, ондан белни алма кьарадым.

Ол бир уллу айып иш этип турагъандай уялып, алдына бакъды. Мен бир де сёйлеген адам тюгюл чю дагъы. Заман-заманда орамда кьаршылашсакъ да, не ол магъа, не мен огъар тергев этмей оьте эдик. Анам йимик, ол да мени гъаким адам деп санай эди, шо саялы магъа базып болмай эди. Къыснат ону гелтирип бирден тёшегиме тыгъып кьойду. Шо саялы уяла эди. Эдеби ачылып битмей.

Амма иши бёлюндю. Мен гючден алып кьоймасын деп кьоркьагъандай, белни сабын объюню тартды. Кьолум буса шо узатылгъан кююнде.

– Бер гъали, бер.

Тек алмашынгъан зат ёкъ. Неге буса да берме суюмей. Не объю кьанып-гененип битмеген, не де мени, къалам булан турагъан адамны, бел булан гёрмеге суюмей. Мени буса, бирден объюмню кьазагъанларым эсиме тюшюп, кьаным чалт чапма да башлап, бир тебенип алма кепим гелип тура. Най-най этегенде йимик, балын чыгъарып къаза эди чи. Ондан къайры да, тот басып турагъан белни авузун да йыртыллатгъан. Билмеймен, къачан эеген, эгевню де къайдан тапгъан? О бизде болгъан зат тюгюл. Ташгъа ишып билеген буса ярай дагъы.

– Бий, я, бер, – деп иржайдым мен. – Физзарядка магъа да герек чи...

Ол шо заман бираз иржайгъандай болду. Гюн урагъан булутну йимик, кьызарывдан толгъан иржайыв. Белни магъа узата туруп:

– Сабын алышдырма герек, – деп сапны гёрсетди.

Шо заман мен янгыдан уялдым. Сапны, гертилей де, чартлагъан ери бар эди. Гъали саларман янгысын, дагъысын, дагъы саларман дей туруп, ахырына чыкмай кьалып кьалгъан. эди. Аминат гъали шо чартлагъан ерни гёрсете.

– О чартласа да ессиси чартламагъан чы! – деп масхара этме де кьарап, кьазып йибердим. – Сени эсинге гелеми, мен кьазып бажармайдыр деп? Бу кьоллар чы бел де, балта да булан кьатгъан, чыныкыгъан кьоллар, кьатыву таймайгъан кьоллар! – деп макътанма да макътандым.

Гертилей де, бел тутмагъан адам тюгюлмен чи, улан. Гъар юртлу яшны да йимик, лап гиччи чагъымдан берли ишлей туруп оьсген яшман. «Гъали сен де сукълан мени загъматыма!» – дейгенимни исбат этип, объюдей шо ерибизни

хазнасын ячма башладым. Тек гененип де битгенче, харт деп сапны чартлагъан ери сынып къалды.

– Бий-й, – деп мен къолумда къалгъан гесекге де, къадалгъан кююнде турагъан бел ягъына да, гюнагълы юз булан Аминатгъа да къардым.

Аминат буса, ари бурлугъуп бетин де яшырып, аясы булан авузун да ябып, пых-пых деп кюлей. Шо вакътиде ол магъа арив болуп къалгъан йимик де гёрюндю. Бир де ону иржайып да эселеген эдим чи дагъы – адамшавлу бетиме де къарамагъан. «Бий-й, муну учун иш этип де сындырма герек болгъанман! Къара гъали, нечик, шатланып йиберди! Авариям янгы олжама эдебин ачма кёмек этди!» – деп ойлашып оъзюм де шатландым.

– Бий-й, я, сенден къуванып унутуп къалгъанман, мен чи ону гъаман да ярылывундан къысып тутуп къаза эдим, – дедим мен.

– Онча олай къыйналып турмай, башгъа сап салдыртгъан бусанг?..

– Гурра! Гурра! – деп шатлындым мен. – Гелинчек сёйлеп де кюйдю! Тавушун эшитдим бугъай!..»

– Янгысы булан ким де къазар!..

Ол дагъы бир сёз де айтмады. Адиллиги гъатдан озуп гетме изну бермей эди. Тек узатып йиберген буса: «Воллагъ тюгюл! Макътанчыкълыгъынг гюнагълы. Макътанчыкъ къыз тойда не этип кюйгъанны билме герек эдинг», – деп кюшар эди.

Нечик алай да шо бизин, уйленгенче кёп алда болма герекли биринчи ёлугъувубуздай болуп къалды. Биз бирев-биревню гёзлерине де къарадыкъ, иржайып лакъыр да этдик, бирев-биревню ушатдыкъ. Энни, сайки масала, гелечи йиберме ярай. «Гъа-а, – дедим мен гъакъ юрекден. – Умуразиятым къайда! Муну булан яшама яражакъ экен!..»

– Бар гъали чайны гъайын эт. Мен ишден бир мюгълет табып мечге барып, тюшге къайтагъанда сап алып гелермен, – дедим.

Ишге де арив рагъат юрек булан гетдим. Сютге авузу бишген сувну уьфюрюп ичер дей – Зубайдатдан сонг мени биревге де юрегим авмады. Аминатгъа да: «Бу да нени уватар экен?» – деп ойлаша эдим. Аминат буса юрекдеги къалын бузланы уватды – исивню биринчи толкъунун яйды. «Гертилей де, яшавум давам этиле бугъай, – деп ойлашдым. – Къонакъланы тартынмай чакъырып болажакъ бугъайман...»

Тек ишден айырылма чола табып болмадым. Гелив-гетив сапны унутдуруп кюйдю. Тюшге къайтма деп эретургъанда: «Гъай аман! – деп токътадым, ойлашдым. Тамда чанкъыллап турагъан сагъатгъа къарадым. – Усталар да гетгендир дагъы...» Ойлашып-ойлашып: «Къайырмас, – деп маслагъат этдим, – тюшден сонг барып къаларман...»

Тек о да бажарылмады. Экинчи гюн де шолай гетди. Уьчюнчю гюнню эртени де «муна гъалиден» башланды. Тюшге къайтгъан сонг къарайман, Аминатым янгыдан бавда. Къолунда ап-акъ сабы булангъы бел де бар.

– Ва-а, – дедим мен, шо сапгъа тикленген кюйде. «Къайдан алдынг, ким берди?» – деп сорама да авуз ачылды. Белни танып сорамадым – бизин бел эди. Сапны Аминат оъзю салгъан. Усталар этердей арив сап чы тюгюл эди, тек къайсы эркек де дагъы артыгъын этмесдей сап.

– Бий-й, – дедим уялып, – бугюн де чи баргъан эдим, – дел ялгъанны да къыздырдым. – Алесгерей агъав ёкъ эди...»

Аминат буса иржая. Айып этип башын чы чайкымай, бас бөрүкнү лап кьолларын да ойнатмай. Тек гёремен, инанмай иржая. «Бармагъансан, – дей гёзлериндеги шатлыкъ, – барма да бармажакъ эдинг...»

Гёзлери де гъали тувра гёзлеримни тиклеген. Гъали ол менден уялмай – бирев-биревге уйрене турабыз. Иржайыву магъа арив гёрюнме де башлагъан йимик. «Иншалла, деп ойлашаман, – шу барыв давам этилсе, мени ожагъым тюзеле!..»

Ол да шо объю башлагъан барышны тизгинин тартмай:

– Гъали неге тилемейсен? – деп иржая.

– Не затны? — деп сорадым мен.

– Физзарядка этейим деп...

– Воллагъ тилеймен! – деп мен белсенип йибердим. – Сени эсинге гелеми, муну сындырып болмас деп? Мен чи, къазма гиришгенде, трактор болуп къаламан!..

Тек бермеди. Алда йимик пых-пых деп кюлеп, белни артына яшырды. Айтма чы айтмады – алгъасагъан сув денгизге етмес деп ойлашагъан къатын эди, масхараны узатма такъташгъан буса: «Гъара дагъы да макътандынг! Макътангъан къыз не этегенни унутдунгму?» – дер эди деп эсиме геле.

– Сен бар, аша. Гъалтама столда. Сагъа гечикме ярамай. Муну гъайын мен этермен, – деп, къазылып битмеген арт якъны гёрсетди.

Гене де шо гъакимлигимни асырай. Магъа сёз тийгенни суймей – гъаким еримде къалгъаным герек. Бардым, ашадым, ишге гетдим. Ахшам къайтгъанда къарайман, бав бютюнлей паранзагъа айланып битген.

Экинчи гюн къырдагъы участкабызны къазма гетди. Ону да битдирди, чачды, сугъарды. Ахырда, къарайман, мени арив таза гийинип къаршылай. Сайки, муна шулай арив бола юрек парахат болса. Объю чыгъарып аш да берди, ашама пуршав этме суймейгендей болуп чыгъып да гетди. Сонг, мен ашап битегенге, ону йимик иржая туруп анам гелди.

– Не дейгенин айтайымы?

– Ким?

– Аминат.

– Не дей?

– Колхозну ишине юрюме суюе. Бу йыл пайлав болажакъ деп хабар яйылгъан – загъмат гюнлер къазанма суюе...

Мен ойлашып башымны чайкъадым:

– Олай деп адамлар айта. Ачдан олюп барагъан гъукумат пайлав этме къояр деймисен?..

– Мен де чи айтдым шолай деп. Тек ишлеп уйренген адам – ишлеме суюе...

Мени кепиме гелмеди. Секретарь болуп сайлангъандан берли мен колхозну членлигинден чыкъгъанман. Юртлулар буса дав йылларда чакъы къыйнала. Бир сагъат бошлугъу да ёкъ. Оъз ишлерине къарама чола да бермей. Бир гюн ишге чыкъмай къалдынгмы, бир сотых ертеги гъабижайынгны чалалар. Бирдагъы гюн чыкъмадынгмы, бирдагъы сотыхынг гетди. Дагъы такъсырлаву да ёкъ. Алда загъмат гюнлерин тута эдилер. Тари бюртюк де бермейген болуп къалгъанда, о тутувну къоркъуву тайды – «Суюсенг, она, барын да ал! Не этейим о маънасыз гюнлени?!» Ари эте, бери эте, юз тюрлю такъсырлавланы таба-ташлай-янгыларын чыгъара туруп, сотыхларда токъташдылар. Ач къалмагъа суймеймисен,

пачалыкны токълугъу гъакъында ойлаш! Къыяматгюн къобуп къала эди, улан – етимлени авузундагъы ашны чыгъарып алагъандай такъсыр эди. Къатынланы йылайгъанларына къарап, юрек майларынг ирий эди.

Бизге буса бирев де тиймей. Биз шо уллу балагълардан ягъадабыз. Ишлер артып йибергенде казасын уруп, биченин чалып, гъабижайын арчып, будайын сувуруп колхозгъа бирез кѐмек этсек бите эди. Гъали Аминат авлакъ ишлеге юрюме башласа, ол янгыдан членликге гирип къала. Гъар эртен етишип бригадири гележек, ари-бери деме къарасам уллу къавгъа да болажакъ. Шо балагъгъа къутулагъан адам барып баш сугъамы?

– Воллагъ билмеймен, анам, – дедим мен суюсьюнмей.

Анам буса иржая:

– Дагъы да не дейгенин де айтайымы?

– Мен анама бираз къоркъунуп къарадым.

– Шо аран эсгиленген дей. Шону бузуп йиберме сую, – деди ол.

– Бузуп?! – деп мен гертилей де къоркъма башладым. – Чѐгюп къалар деп къоркъамы?

– Янгысын этме герек дей...

– Ба-ба-ба-а! – дедим мен къоркъуп. – Гъайгев сама туюлюмю шо?

– Бек гъакъыллы. Уъйжанлы къатын. Гѐресен, яхшы савлугъу да бар – тфу машалла! Не бузуп лагъ этейик дей – чачма ер къошулар, не де буса...

– Айт, айт, – дедим мен.

– Ичине сыйыр салма къоркъмасдай янгыртайыкъ дей...

Чыдап болмай кюлеп йибердим:

– Аллагъакъучун бузукъ зат! Сыйыр эсги аранны туюнден чыкъма герекми экен?

Анам буса разилешмей:

– Ат алгъанча ер ал дей чи...

– Айта, атгъа гъазирлик гѐрюп битгенлер. Биз не гъазирлик гѐргенбиз? Она, озюм де гъаран алдыкъ...

Тек анам гелинни яны – гелин ону юрегине сингип битген. Ойлашып-ойлашып хабарын узата:

– Керпичин де озюм гесемен дей, кюрчюсюм де озюм саламан дей. Тамларын да тиземен дей...

– Гъасили, сыйыр герек, – дедим ону янгыдан бѐлюп. – Тек дегенден битип къаламы?

– Боламан дей чи. Ондагъы гъамарыбызны янгыз озюм этгенмен дей. Адам къасткъылса бажармайгъан зат бармы дей. Араныбызны туюлеп-барлап тергеп де чыкъгъан – аркъалыкълары-ирахылары чиримеген дей, янгыдан салма ярай дей. Дагъы не къала? Бир орта багъанасы да, бир эшик де. Сылавун да...

– Йибер чи, йибер чи! – деп уьчюнчю гезик де бѐлюп къолумну силледим.

– Къайда? – деди анам адап.

– Колхозну ишине! Тангала чыкъма башласын! Этемен дегенден битип къаламы, мен де айланма герекмен. Онча заманны къайдан табарман?..

Аминатым, сыйыр алма акъча топламакъ учун савдюгерге гетегендей шатланып гетди. Авлакъ да ону къысып къучагъына алды. О йылланы къучагъы буса, бир къысса йибермей эди. Бары озге къатынлар булан гече де къала, колхозну шонда береген ашын да ашай, авлакъны маркъа жибинине де талана, гюнню ахыр-

сыз яллавларына да гюе. Терлей, уьвх чеге – терин де сибирип, ишин узата. Тоба Аллагъгъа йырлай туруп узата болма да ярай. Ханны алтын челтир къутугъундан къачып тегенекли Ватанына къайтгъан къушдай къанып-къуванып-гененип тура.

Колхозгъа да олай гъайгев тюшюп турамы. «О-о, гъурра, Аминат къайтды!.. Хошгелдинг, Аминат, беш гелдинг, Аминат!.. Къайда, къайсы звенону берейик сагъа? Алда озюнг сюйреп юрюген звенонуму? Не де эрингни хоншуларындан къурулгъан бу янгысынмы?.. Де гъали, де – не замандыр ярыш токъталып къалгъаны – егил гъали боюнсагъа!..» Шоссагъат алгъа да чыкъды, байрагъын иелме къоймай чабывун да давам этди. Макътавдан макътав, гъуррадан гъурра. Шондан къайры колхозну дагъы берме заты ёкъ чу. Ашы да шо, опурагъы да, алапасы да. «Яшасын бизин Аминат! Макътав бизин Аминатгъа! Гъурра, гъурра, ярышда алны дагъы биревге де къоймай!..» Ше ахырсыз макътавларда насибин де, талайын да, бютюн жагъил гележегин де тюшюре-тас эте туруп барагъанын не озю англамай эди не мен, анам, озюню анасы билмей эдик...

(Давамы бар)

А. АБДУЛЛАТИПОВ,
филология илмуланы доктору,
профессор.

МИКАЙЫЛ АБУКОВ **КЪУМУКЪ АДАБИЯТГЪА ГЕЛТИРГЕН ЯНГЫЛЫКЪЛАР**

Къумукъ адабиятны оьснв ёлунда Микайыл Абуков оьзюнв пагъмвлу прозасы ва публицистикасы булан арагъа чыгъып, мекенли къошум этген язивчуларыбыздан бири санала. Ол 1929-нчу йылда Хасавюрт районну Темиравул юртунда сабанчы агълуде тувгъан. Болажакъ язивчуну, къысмаат къучакъларын яйып, шат къаршыламагъан. Ону аякъгъа туруп гелеген заманы къыйынлы отузунчу ва къагърулу дав йылларына къаршы гелген. Гиччиден берли охувгъа нечакъы гъасирет болгъан буса да, ол дёртюнчю класдан тутуп, оьзюнв тенгилери йимик колхозгъа кёмек этме, еттинчи класдан сонг колхозда мекенли ишлеме башлай. Шо иши саялы ол 1941–1945-нчи йыллардагъы Уллу Ватан давну заманында тёлген «Загъматы учун» деген медаль булан савгъатлангъан.

1942-нчи йыл техника курсланы битдирип, сув хозяйствону Хасавюрт бёлвгюнде техник болуп ишлеген. 1950-нчи йыл М.Абуков асгерге гетип, дёрт йылдан сонг къайтгъанда, Хасавюрт райисполкомда инструктор болуп чалыша. Шо йылларда ахшамгъы орта школагъа юрюп, ону тамамлай. Тек къайда ишлесе де, не касбуну юрютсе де, ол язивчулукъ ишге тартылып, макъалалар, очерклер яратма гъасирет болгъан ва яратып да гелген.

М.Абуковну биринчи хабары 1954-нчю йылда «Дослукъ» альманахта чыкългъан. 1957-нчи йылда ону «Сёллей Темиравул» деген очерклер ва хабарлар ерлешдирилген биринчи китабы чыгъып, ону аты кёл охувчулагъа белгили бола. Шо китапны кёмеклиги булан Микайыл Москвадагъы М.Горькийни атындагъы адабият институтгъа охума тюше. 1962-нчи йыл институтну яхшы къыйматлар булан тамамлагъан сонг, М.Абуков «Ленин ёлу» республика газетни редакциясында 1970-нчи йылгъа ерли ишлеп, ону культура бёлвгюне ёлбашчылыкъ эте. Шо йылларда ону кёл яш пагъмвлагъа кёмеги де тие. Газет яратылгъанлы 50 йыл битегенликге байлавлу болуп М.Абуковгъа «Дагъыстан культураны ат къазангъан чалышывчусу» деген гьюрметли ат бериле.

1962-нчи йылда язывчуну «Боран» деген экинчи китабы чыгъа, 1963-нчи йылда ол СССР-ни язывчуларыны союзуна къабул этилине. Шо йыл Михайлыны орус тилде «Мои аульчане» деген китабы да чыгъа. Китапда авторну студент ёл-дашлары гёчюрген ону очерклери ва хабарлары ерлешдирилген болгъан.

Шондан сонг М.Абуковну дагъы да кёп китаплары чыгъып, ол халкъ ара-да мекенли абур къазана. Атларын эсгерейик: «Яхшылыгъынга къайтарайыкъ», «Яшавну ахыры ёкъ», «Юз тюменлик масхара», «Жавгъар къаш», «Душман бир гьилла къура», «Бугюнню тангаласы», «Рагъмулу тюбек», «Къоччакълар», «Йыгъылгъанны ер гётерир», «Блокпостда – жан ерине», «Айры буйрукъ», «Сюювню авур арбасы». М.Абуковну асарлары орус тилге гёчюрюлюп, центральный жур-налларда да чыкыгъан.

М.Абуковну къайсы асарын алсакъ да, ол загъмат яшавну суратлай. Шо асар-ларда гъаракатчы, далаплы, рагъмулу болмакны ойлары сезиле. Неге тюгюл, озыюню лап да гиччи заманындан берли ол загъмат булан оьсген, юртлулары булан дав замангъы яшавну бары да къыйынлыкъларындан оьтген. Гъатта аякъларын, табанларын паралатып, авлакъда баш да жыйгъан. Шо заман Михайыл халкъны зарлы, харлы яшавун гёрюп, ону сыйлы къылыкъларын къабул эте гелген. Шо саялы болма ярай ол яратывчулукъ ишинде де уллу жаваплыкны гъис этип, на-муслу кюйде чалыша гелгени. Шо саялы болма ярай ол «Сёйлей Темиравул» де-ген биринчи китабындан башлап, ондан сонг чыкыгъан китапларына ерли юрт загъматчылары яшавун, къайратлы ишин суратлагъаны.

Адабият критика да Михайлыны онча эркетмедди. Ону яратывчулугъуна тергев берген шаирлер Акъай Акъаевни, Абдулла Дагъановну ва алим Г.Садыкъо-ваны макъалалары болса тюгюл, дагъы зат ёкъ.

Энни биз ону бир нече асарларына тергев берип, оларда берилген терен маъ-налы масъалаланы айланасында ой къурайыкъ. М.Абуковну яратывчулугъу Хру-щёвну заманында башлана. Шо саялы болма ярай, ону очерклери, хабарлары яшавда бар масъалаланы сюрюкчелемей, яшавда болагъан кююнде суратлай.

М.Абуковну «Боран» (1962) деген хабарында борангъа тарыгъан къойчуланы яшаву суратлангъан. Озыюню асарында автор оьзлени борчларына башгъа-баш-гъа янашагъан къойчуланы яшавун суратлап, шонда чечилмесе болмайгъан со-циал-къылыкъ масъалалар барлыгын гёрсетген. Бу асарда, ондан он йыл алда яратылгъан Хангиши Магъамматны «Чубурув бойларда» деген повестинде йи-мик къойчуланы уьстюнлю загъматы суратлангъан. Озыюню хабарында М. Абу-ков касбусун яхшы билеген ва жаваплы янашагъан Къойсолтангъа, Салмангъа, Токъайгъа, янгы председатель Къагъармангъа къаршы этип ишлейген болуп гёрюнеген Аштарханны, ишсуюмес, ичкичи алдынгы председателни къардашы Исакны келпетлерин суратлагъан. Буланы ишлемейгенлигини, гъайсызлыгъыны натижасында колхозну къойлары боранны заманында къырылма аз къала. Къой-солтанны, Салманны къайратлы гъаракатыны натижасында къойлар къырылмай къутгъарыла.

Шондан сонг янгы председатель Къагъарман алдынгы председатель Атавну: «Сен къойланы бёрюге тапшургъан болгъансан», – деп айыплай. Жамият малны къоруйгъанланы загъматын суратлай туруп, автор оланы алгъышлай, хабарда гъа-лал загъматны масъаласы къылыкъ масъалалар булан байлавлу гётериле.

Загъматны темасы – М.Абуковну яратывчулугъунда инг де аслу темала-рындан бири. «Яшавну ахыры ёкъ» деген повести де загъматгъа толу кюйде

багышланган. Уланы меччини аглюсюнде тувганга гёре, атасы ондан меччи этме суйген. Тек ону о юреги заман сийрек ёлугаган, тамаша сыры булангы сварщик касбуга гасирет болган. Давну кыйынлы йылларында ол иш этип шагьарга гетип, курсларын да битдирип, сварщик бола. Шондан сонг ону бютюн яшаву шо касбуну юрюте туруп оьтген.

Мавла яш заманындан берли халкыны малын аяма, кьоруп сакълама уьйренген болган. Бир керен колхозну орулган ашлыгына от тюшгенде, ол трактору булан доланып, отну сёндюрген. Тек кёп ерлери бишип, огьар больницада ятма да тюшген.

Озьюню загьматы инсанлагга нечик тарыкыны англай туруп, Мавла ял алыв не экенни билмей, даим ишлей. Давну йылларында ол дав техниканы, давдан сонггьу йылларда буса юрт хозяйство техниканы ярашдыра гелген. Озьюню кьайратлы загьматы булан Мавла халкыны абурун, гьакимлени разилигин кьазанган.

Повестде кьумукь адабиятны оьзге асарларында йимик шат колхоз яшав суратланган, партияны ёлбашчылыгы, гьайы сезилмей. Мунда автор игитни, мычыгышлы Мавланы кьумукь Мадина булангы насипли яшаву суратланган.

Уллу чагына етгенде, Мавланы паралич йыгга. Кьолай болган сонг, ол оьзюню касбусун узатма кьастлы. Шону булан автор яшавну ахыры ёкь деп айтма суйгендир.

М. Абуков адабиятыбызга гелтирген янгылыкъланы айта туруп, ол биринчи-лей болуп табиятны якълавну, ону кьорумакыны ва браконьерлеге кьаршы ябушмакыны темаларын генг оьлчевде «Рагьмулу тюбек» (1981) деген повестинде мекенли гётерген.

Озьюню китабыны кюрчюсюне М.Абуков белгили кахулайлы гьавчу Шаравну хабарларын салган. Бу асар чебер асар болганга гёре, автор ону атын Карав деп бере. Гьайванланы, жанланы, оланы тюрлю аламаты кылыкъларына байлавлу хабарлар ону атындан юрюле.

Гьавчулукь касбу Каравну тухумунда аталардан берли юрюлюп гелген болган, тувра атасы Болат да айтылган итти гёзлю гьавчу болган. Карав да гиччиден берли гьавчу болма гасирет болган. Атасындан кьайры юртлусу кьарт Астемир де огьар гьавчулукь касбуну сырларын англагган.

Торайган сонг Карав бир башлап юрт яшавга зараллы бёрюлени оьлтюре болган. Бёрюлер кёп зарал этеген колхозлагга, совхозлагга ону иш этип чакыра. Каравну бажарывлугьуна мюкюр болган гьакимлер артда огьар табиятны, жанланы кьоруйган егер ишни тапшургган. Карав уллу чагына да кьарамайлы, жагьил гёрюне болган.

Повестде автор Каравну тюрлю жанланы хасиятларын, амалларын билип, олагга кьаршы иш гёрегенин, якълама тюшгенде якълайганын суратлай. Жанланы инжигеген яшланы арасында англатьв иш юрютегенин, браконьерлеге, нас хасиятлылагга кьаршы ябушаганын да суратлагган.

Озьюню хасиятына гёре Карав оьлтюрген бёрюню терисин олар зарал этгенлеге кьоя болган. Амма эдепсиз хасапчыны такьсырлап, оьлтюрген бёрюню терисин огьар бермей. Неге тююл, ол этгенни хадириин билеген адам болмаган. Оьзюне зарал этеген бёрюню оьлтюргенде, савбол деп сама айтмаган.

Повестде Каравну ити Табулду силевсюн (кьырмишик) булан ябушуп оьлгенде, шогьар бек кыйналганы, талчыкыганы суратлана. Шондан сонг ол яшмакь учун ябушма герекни англай. Карав рагьмулу адам болмакыга гёре, нечакы ачуву чыкьса да, аювну баласын оьлтюрме суйген адамны ана аювдан кьутггара.

Языгы чыкыган амалсыз, языкъ жанлагъа кѣмек этегенде йимик Карав чарасыз адамгъа да объюню кѣмегин етишдире.

Давну йылларында Карав къабанланы олтюрюп, гъукуматгъа бере болгъан. Олай этеген гъавчулар кѣп болгъан. Гъукумат буса къабанланы этинден консервалар этип фронтгъа йибере. Шогъар байлавлу Кахулайда оьсген къарт эмен терекни негъакъ, бир башы бузукъну себебинден яллап гетгени ону бек талчыкъдыргъан. Шо терекни тюбюнде жагыллер ёлугъа болгъан, къартлар буса намаз къыла гелген.

Повест арив бай тил булан язылгъан. Автор асарны тилин кѣп айтывлар, аталар сѣзлери булан безендирген.

«Къоччакълар» (1988) деген М.Абуковну повести де бизин адабиятны концлагерни темасын гѣтерип бай этген. Повесть герти къоччакълыкъ ва герти къоччакъ Шамхал Шамхаловну келпети суратлангъан. Ону герти игитини аты да Шамхал болгъан. Ол Йырчы Къзакъны заманындан берли белгили яхсайлы Ачакъан тухумдан чыкыган, гъайран къоччакълыгы булангъы адам болгъан.

Шамхал доктор болгъан. Акъ финлер, сонг Германия булангъы давланы ортакъчысы.

Повестде суратланагъангъа гѣре, ол уьч патрону да булан дав юрюлюп турагъан майданда янгыз къалгъанда, аявлу агълюсюн эсге алгъан. Ону англавуна гѣре есирликден илыкъ зат болмас. Тек объю есирликге тарыгъанда, ол къачып гетип ябушмакъны янгы ёллары излеген.

Шамхал концлагерде аврувланы багъагъандан къайры, оьзге докторлар булан бирче яшыртгъын иш гѣреген къурум яратып, къачма ёллар табып, кѣплер къачгъан, бирлери оьлген. Экинчи керен къачма урунгъанда Шамхал да къутулма болгъан.

Повестде тапшурмалы хабарлар да, айтывлар, аталар сѣзлери де къоллангъан. Есирлени ругъландырмакъ мурат булан Шамхал башлап къаймакъ кюмесге тюшген эки чычкъанны гъакъында хабарлагъан. Иннемей турагъан чычкъан оьлгенин, талаша туруп, къаймакъны камагъа айландыргъан чычкъан атылып чыкыгъанын эсгерип, гъаракатлы болмакъны ёлун гѣрсетген. Пуржунну гъакъындагъы хабарда Шамхал пуржун къысыла туруп, гюч жыйып, сонг бирден чечилегенин айтып, бизин Къызыл Асгер де шолай болур деп англата.

М.Абуков къумукъ адабиятгъа гелтирген янгылыкъланы айта туруп, ону лап артда яратылгъан гъашыкълыкъ темасына багъышлангъан «Сюювню авур арбасы» деген романын эсгерме тюше. Неге тюгюл, бизин адабиятда гъашыкълыкъгъа багъышлангъан кѣп къадарда шиърулар, поэмалар яратылгъан буса да, янгыз шо темагъа багъышлангъан романыбыз болмагъан. Романны аслу игитлери Къурайышны ва Сакинатны сююв аралыкълары уллу усталыкъ булан яшавда болагъан гертиликге кюрчюленген. Автор игитлени сююв аралыкъларыны ишге гъисли айланмаларындан оьтгергендей, уста тили булан охувчуланы рази къалдыра.

М.Абуковну яратывчулукъ ёлун гѣзден гечире туруп, биз булай айтма болабыз: ону асарлары охувчуну чыдамлы болма, намусланы кютме, герти сѣзню сѣйлеме, тюзлюкню якълама, къоччакъ болма, яманлыкъгъа, зулмугъа къаршы турма, къыйынлыкъланы тюбюне тюше де, кант этмей, объюню инсанлыкъ борчларын кютме, халкъны инг сыйлы адатларына тюшюнюп, яхшы хасиятлы болма чакъырагъандай бола. Ондан къайры да, Микайыл Абуков бизин айланадагъы табиятны, оьсюмлюклени, жан-жаныварны аяма, къоруп сакълама, олагъа тийишли къуллигъун етишдирип, дюньяны гѣзеллигин сакълама талпындыра.

Шаирни 80 йыллыгына

Мирза ДАВЫДОВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

УЛАГЪЫМ

Бир улагъым бар эди
Тюгю йымышакъ, тюсю акъ,
Улагъым булан бирге
Кёп чапдым яланаякъ.

Къалачым теп-тенг этип,
Сютню де бёлюп эки,
Тав бетде чаба оьсдюк,
Улагъым болду теке.

Яшыл отда авнадыкъ,
Бир о чап, бир мен токътап,

Мен оьзенде киринсем,
Ол – ягъада от отлап.

Ап-акъ къар йимик къувлуп,
Чаба таладан, тавдан,
Чырмалып аягъыма,
Чыкъмады, гъатта бавдан.

Бугюн сирив отлата,
Эркеч – эрке къурдашым,
Мююзлерин гётерип,
Бек оьктем тутуп башын.

ЯНГЫРАЖАКЪ ЮРЕГИМНИ ЯРАСЫ

Урушларда яралансам эгер мен,
Оьлмежекмен, оьлме кюй де ёкъ магъа,
Замандан йип этип ярам тигермен,
Агъачлыкъдан дарман отлар излермен,
Ярам багъып, дослар булан къалмагъа.

Эгер сатса лап инангъан къурдашым,
Не де ялгъан болса дослукъ арасы –
Яллыкъ недир юрек дагъы билмежек,
Янгыражакъ юрегимни ярасы...

АШ ГЕСЕК

Язны яллав гюнюнде
Дадайым булан мен де,
Барабыз яв юрюп
Тавгъа,
Бизин авулгъа.

Ёл узакъ, гюн гюйдюре,
Гъаран алына аякъ,
Ерден бир аш гесекни
Дадайым алды аяп.

Сыйлы маъдан тапгъандай,
Шыбышлай, ашны оъбе...
– Дадайым, сен ач бусанг,
Хуржунда аш бар тебе...–

Деймен. Дадайым къарап:
– Тюгюлмен мен ач,– деди.
Аллагъ бизге бермесин
Дагъы шо ач гюнлени!

Баркаманны ташлама
Ярамай аякъ тюпге.
Гелмесин бизге гюнлер
Аш излейген чёплюкден.

Аш гесек не, ачлыкъ не,
Дадайынг биле яхшы.
Сабий чагъынгдан тутуп,
Ашгъа гъюрмет эт, яшым!

ТАНГ ЮЛДУЗУМ

Ярыкъ сёнсе яда юсам гёзюмню,
Къарангым да ярыкъ бола, сен барда.
Яшнап-яйнап къала мени юрегим,
Талайымдай, танг юлдузум, сен барда.

Яшав ёлда къайгъы, талчыкъ ёлугъуп,
Тас этивлер, жан ачытыв болса да,
Бир къысмагъа сужда къылдыкъ биз экев,
Яшав оъзен ташыса да, толса да.

Эгер яла япма суйсе яманлар,
Сен гечип къой, къулакъ асма сёзюне.
Амма гечме, суюв толгъан къаравум
Шавла болуп гёрюнмесе гёзюнге.

Къысмагъа бизин бир сокъмакъдан юрютуп,
Гирдинг мени отавума, уюме.
Ожагъымны ярлылыгъын унутуп,
Ярыгъынгдан къалды жаным суюне.

Къысмагъа мени суйсе гене сынама,
Янгы гюнюм тувар магъа тиревге.
Танг юлдузум, сен болгъан сонг янымда,
Менден бай чы ёкъдур дагъы бирев де!

Лак тилден Супиянат Мамаеваны таржумасы

ТАЖУТДИН ГЪАЖИЕВНИ 105 ЙЫЛЛЫГЪЫНА

ОЛ САГЪНАНЫ ШАГЪЫ ЭДИ

Россияны халкъ артисти, сагънаны герти устасы, халкъыбызны Молла Насрутдинни болуп къалган сююмлю артистибиз Тажутдин Гъажиев тувгъанлы бу йыл 105 йыл бите.

Ол анадаш Къумукъ театрыбызны сагънасында яратгъан чакъы кѣп санавдагъы келпетлер Дагъыстан актёрланы кѣбюсю наслулары учун уллу уьлгю болду десе, бир де къопдурув болмас.

Оьтген XX асруну отузунчу йылларында пачалыкъ милли театры янгы къурулагъанда ону ёлбашчылары озлени эки янына гъар тюрлю инче саниятгъа гъашыкъ пагъмулу адамланы къуршама башлай. О замангъа охугъан, айтылгъан актерланы арасына озбашына чалышагъан артистлер де къошула. Шо озбашына чалышагъан артистлени арасына 1933 йылда озюне 19 йыл болагъан, сонг-сонг буса уллу гележеги булангъы яш улан Тажутдин Гъажиев де къошула.

Тажутдин Абдулкъадирович Гъажиев 1914-нчу йылда къумукъланы бырынгъы юрту Оьр Къазанышда ярлы сабанчы Абдулкъадир Гъажиевни агълюсюнде тувгъан. Огъар янгы уьч йыл битегенде ону атасы гечине. Кѣп гиччилей атасын тас этген яш Темир-хан-Шурадагъы детдомда тарбияланма башлай. Тажутдин охума, билим алма амыракъ экенин ону энниден сонг гъар алагъан абаты исбат эте. Ол Темир-хан-Шурадагъы педагогический техникумгъа тюше. Бу техникумда тюрлю-тюрлю кружоклар ишлей болгъан, олагъа гѣзю къызса да, яш улан спорт булан машгъул бола, футбол оюнланы ойнай. Техникумну битдирген сонг Тажутдин Орджоникидзе шагъаргъа гете ва ондагъы сельхозинститутгъа тюшмеге бажара. Бу институтда да студент улан яхшы къыйматлар алып охуй, оьр охув ожакъны муаллимлерини разилигин къазана.

1933-нчу йылда сельхозинститутну 2-нчи курсунда охуйгъан студент Тажутдин Гъажиев каникуллагъа озюню ватанына – Бойнакъ шагъаргъа геле. Каникуллагъа чыкъгъан улан шагъарны гезеп турагъан заманда ону гѣзюне илинген къумукъ спектаклны афишасы гѣрюне. Тажутдин шо афишада белгиленген «Намус» деген спектакльге къарамагъа бара. Озюню оьмюрюнде къумукъ спектакльге биринчи керен къарагъан яш бу спектакльден оьтесиз ругълана. «Намус» деген спектакльде баш ролюн ойнайгъан артист Амир Къурбановгъа Тажутдин герти кюйде гъашыкъ бола. Амир Къурбановну таъсирли оюну ончакъы да Тажутдинни къурчун къандыра чы, гъатта яш улан сагъна оюнлагъа гъашыкъ болардай. Тажутдин озюню къаркъарасына ва юрегине анадан тувма табиат берген инче саниятгъа бакъгъан пагъмусу уянагъанны шо гюнлер сезген. Студент яш уяла, озюню бу гъашыкълыгъын ва сагъна оюнлагъа гъасиретлигин айтып болмай тура. Амма юрек тебип чыкъгъан йыр йимик, бир гезик буса озюнден ихтиярсыз аякълары ону къумукъ спектакль ойналажакъ театргъа алып гелгенин билмей къала. Ол

спектакль битгенче къарап, уьуне къайтагъан артистлеге ёлугъа ва оланы уьуне ерли узата. Шолукъда ол Амир Къурбанов, Гъамит Рустамов, Дадам Саиднуров булан ювукъдан таныш бола. Яш улан Тажутдинни театрға бакъгъан гъашыкълыгъын ва сагънагъа гъасиретлигин билген Гъамит Рустамов ва Амир Къурбанов ону театрға тюшмеге чакъыра ва директоруна ону алмакъны таклиф эте. Шолайлыкъ булан Тажутдин Гъажиев Орджоникидзеде охуйгъан институтун да ташлап, къумукъ театрға артист болуп тюше.

Уллу тамаша иш, бир театральный училищени де, бир институтну да битдирмеген, озбашына чалышагъан пагъмулу яш театрға гелгендокъ бары да режиссерланы тергевюн тарта.

1935-нчи йылда яш артист Тажутдин Гъажиевге 21 йыл бите. Бу замангъа бу бары да къаравчуланы гёзюне илинген ва гъатта муну къачан шу яш артист чыгъар экен деп къаравуллайгъан бола.

Муну пагъмусун анлагъан Темирболат Бийболатов озью гёчюрген ва сагънагъа онгаргъан Шекспирни «Отелло» деген трагедиясында Тажутдинге енгил гъакъыллы ва бай адамны ролюн тапшура. Бу келпетни Тажутдин бек уста кюйде яратмагъа бажара ва ону гележекде ойнажакъ кёп санавдагъы рольларына огъар энниден сонг ёл да ачыла демеге ярай. Узакъ къалмай яш артистге бек къужурлу роль тапшурула. Бу да бола Карло Гольдонини «Эки хожайынны бир къуллукъчусу» деген комедиясындагъы Труфальдинону ролю. Бу келпетни яратывдагъы Тажутдинни уьстюнлюгю, ону комедия жанрда айрыча пагъмусу, табиатдан берилген юмору бары къаравчулагъа ачыкъдан гёрюндю.

Бу оьрде эсгерилген спектакльлерден сонг халкъ Тажутдинни спектакльден спектакльге айрыча гёзлейген бола, къаравчулар жыйылгъан янгы премьераларда, бугюн Тажутдин ойнамасмы экен деп ичинден умут эте.

Артист Тажутдинни гертилей халкъ нече де бек сюе эди. О сюювню магъа да гёрмеге тюшдю. Къумукъ театрны къаравчуларыны сыдрасына мен кёп эртеден къошулгъан эдим. О йылларда, бу айтмагъа гетген асруну 60-70 йыллары, къумукъ интеллигенция театрны кёп де сюе эди ва бары да премьерларына бара эди. Шо йылларда Тажутдин Гъажиев ортакъчылыкъ этген спектакльлени барысын да гёргенмен десем, ялгъан болмас. Мен де о заман театрны кёп сюе эдим, бары да актерланы таний эдим, оланы кёплери бизин ожакъгъа атамны янына гелеген кюю бола эди. Мени атам, анам мени шолай тарбиялагъан эди, шо саялы болма ярай, Тажутдин яратгъан келпетлени эсгеренде мен шоссагъат «Молла Насрутдин» деген спектакльдеги Насрутдинни, «Эки хожайынны бир къуллукъчусу» деген спектакльде Труфальдинону, «Бож Алиде» Сутурбийни, «Асиятны сюювюнде» Темирбекни, «Майлы ерде» Юсупну, «Дон Сезар де Базанда» Маркизни, «Уян йырлада» Пиштаны, «Давда тойда» почтальон Исаны ва олай да кёп санавдагъы ол ойнагъан рольланы эсиме гелтиремен.

Тажутдин Гъажиев 70-нчи йылларда бизин уьйге де геле эди. Мен бир керен атама сорагъанда Тажутдинни гъакъында ол булай деген эди: – Барият Муратова сагънаны алтын бийкеси буса, Тажутдин Гъажиев шо сагънаны – шагъы! Ону йимик гьонерли, сагъна учун яралгъан адамны гъали айтма къыйын.

О чу бири-биринден кёп арек Ленин булан Молла Насрутдинни келпетлерин яратып болгъан. Сен бир ойлашып къара «Ленин» ва «Молла Насрутдин». Шу эки де рольну нечеде уста ва оьр даражада пагъмулу ойнагъан Тажутдин Гъажиев, – деди.

Мени эсимде Тажутдин Гъажиев А.-В.Сулеймановну «Давда той» деген пьесасындагы почтальон Исаны ролюн ойнагъан кюй. Къаравчулар биз, спектакль юрюлегенде шо почтальон Иса къачан чыгъар экен сагнагъа деп гъасирет къарай эдик. Почтальон Иса чыкъгъанда буса о гъар айтагъан сёзюн оъз еринде онча да уста айта эди чи, къаравчулары къандырып къоя эди десем бир де къопдурув болмас. Къаравчулар не ерде де ва нечакъы заман кюлежегин билеген йимик эди. Лап да аслу сёзлени инг де тарыкълы ерин табып дегенлей, ташлап айтып къоя эди. О айтагъан сёзлени гесип-гесип айта эди, кюлкюге гёмюлме къоймай эди. О сёйлейгенде сен залны лап артындагы ерде олтурсанг да, барын да эшите эдинг.

Дагъыстанны халкъ артисти Тажутдин оъзюню къаравчуларын оъзюню къолунда сакълайгъанда йимик юрюте эди. Ол айтагъан гъар сёзге халкъ тынып дегенлей тынглай эди, ол айтагъан бир сёзю де эшитмей къалма ярамас деп ойлай эди.

Тажутдин Гъажиевни мен кёп сюеген бирдагы янын да эсгерейим. Ол яшавда оъзюн бек таза ва саламат юрюте эди, яшавда ёлугъагъан яман амаллардан оъзюн арек тутуп бола эди. Биревню сама да кепин де бузгъан деп мен эшитмегенмен.

Театрны коллективинде ону уллу абуру бар эди, гъар гюнлюк театрны ишинде низамлыланы арасында да лап низамлы болуп оъзюн гёрсетген.

Оъзюню сынаун, оъзюню билимин Тажутдин яш артистлеге де уйретген, олагъа хыр тутуп айланмагъан, оъзюню пагъмусуну уллу даражасына къарамай, яш артистлер булан чыдамлы кюйде иш гёрюп болгъан.

РСФСР-ни халкъ артисти, айтылгъан драматург ва режиссер Гъамит Алиевич Рустамов Къумукъ театрны артистлерин эсгерме башлайгъанда, я Бариятдан башлай эди, яда Тажутдинден. Оланы атларын экинчи, уьюнчю ерлеге бир де тюшюрмей эди. Бу кёпню англатагъан мисал. Ону «Мени театрым» деген эсделик китабында о булай деп яза: «Молла Насрутдинни келпетин яратмакъ учун Тажутдин йимик артист бары уллу насип, амма Тажутдинни яратывчулукъ ёлунда олай келпет яратмагъа тюшгени де бирдагы насип. Тажутдин Гъажиевден сонг Молла Насрутдинни келпетин яратагъан актёрлагъа барына да Тажутдинни оюнуну таъсири тиежек, уьлгю болуп токътажакъ. Тажутдин яратгъан Насрутдюн – бизин «Насрутдюн», бизин учун ол лап да къужурлу, лап да яхшы. Тажутдинни Насрутдюню къумукъ халкъны бек гъакъыллы ойларын, итти тилин, оъзю булан ойнайгъанланы ачыкъ хасиятларын ва оъзю пьесаны милли янын бажарывлу кюйде гёрсетегени бар. Бу яратгъан келпет бир заманда да оьлмежек, Къумукъ театрны сагнасында наслулардан наслулагъа гёчюп туражакъ».

Гъамит Алиевични бу сёзлери герти болуп чыкъды. Къумукъ халкъ оъзюню пагъмулу уланын, Россияны халкъ артисти болгъан Тажутдин Гъажиевни бир заманда да унутмагъан ва унутма да унутмажакъ.

Багъавдин ГЪАЖИЕВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

ЖАМАЛУТДИН ГЪАЖИНИ ДИН КИТАБЫ

Къарабудагъгентли Жамалутдин гъажи Мамаев (1858-1947 йй.) ата юртунда машгъур «Алтынчач» деген тухумдан болгъан. Оьрюм яш чагъында ол тавда белгили алимлени алдында Мугъи ва Согърат деген юртланы мадрасаларында охуп, терен билим алгъан. Къуръан Китапны, арап тилни яхшы теренден билген. Сонг да илму-шариатны, илму-каламны, илму-фикъгъини, гъадислени яхшы кюйде уйренген.

Ол ата юртунда ва савлай Дагъыстанны облчевюнде де дин ва жамият ишлерде гъаракатлы кюйде ортакъчылыкъ этген. Мисал учун, белгили алим-арабист гъисапда, Жамалутдин гъажи «Дагъыстанны Милли Комитетини» члени, 1917-нчи йылда Владикавказда оьтгерилген Темиркъазыкъ Кавказны ва Дагъыстанны халкъларыны 1-нчи съездини делегаты, 1920-нчы йылда Темир-Хан-Шурада И.В. Сталин ва С. Орджоникидзе де гелип оьтгерилген Дагъыстанны халкъларыны Учредительный съездини делегаты болгъан.

Ол арап тилде язгъан «Кавказны ва Къарабудагъгентни тарихи» деген асары илму арада белгили.

Жамалутдин гъажини имангъа ва исламгъа багъышлангъан къумукъча язгъан бек тизив китабы 1912-нчи йылда Темир-Хан-Шурадагъы М. Мавраевни басмаханасында печатдан чыкыгъан.

Китапны толу аты арап тилде язгылып булай гърсетилген: **«Иман-ислам ал-мавсум би нухбатил атфал»** («Иманны ва исламны гъакъындан яшлар учун язылгъан инг де аслу ерлери» демек). Муна шу китапны текстин арап язындан гъали кеп къоллангъан орус-кирил языгъа биринчилай транслитерация этип тюпде беребиз. Китапны тилин, авторну оьз юртунда сейлейген тавгюп диалектде язылгъангъа гьере, о сьзлени кьбюсюн гъалиги къумукъ адабият тилге гьере адаптация этме, ва бу текстде оьтесиз кеп санавда арапча сьзлер ва дин булан байлавлу терминлер къоллангъаны учун, огъар кеп баянлыкълар да онгарма тюшдю ва гьюрметли охувчуларыбызгъа таклиф этмеге токъташдым.

Гъасан ОРАЗАЕВ

ИМАН-ИСЛАМ

АЛ-МАВСУМ БИ НУХБАТИЛ АТФАЛ

вал-ъавам фил-иман вал-ислам. Ли ʔалламат ал-ʔаср ал-вариʔ ат-такʔи ал-ал-маʔи. Мавлана ал-ʔаѡжж Жамалуддин ал-Гʔарабудагʔи ад-Дагʔистани ал-ашʔари аш-шафиʔи. Фасагʔаллагʔу фи муддатигʔи. Ва аʔада ʔалал халкʔ мин баракат ʔулумигʔи. Ва баллагʔагʔуллагʔу фи ддарайни мурадагʔу. Ва аʔтагʔу гʔусна ва зийада! Амин!

Тубиʔа бил-матбаʔатил исламийʔати ли Мугʔаммадмирза Маврайуф фи бал-дати Темирханшура саната 1330.

Иʔадати табиʔигʔи магʔфузатун ли наширигʔи Жалалуддин бну Булат саната 1912 ат-Таргʔулийʔи ад-Дагʔистанийʔи¹.

***

БИСМИЛЛАГʔИ ПРАГʔМАНИ ПРАГʔИМ

Алгʔамдулиллагʔ. Вассалату вассаламу ʔала расулиллагʔ Мугʔаммадин ва алигʔи ва сагʔбигʔи хийаратил халкʔи баʔда анбийаʔиллагʔ.

Амма баʔду.

Фагʔазигʔи нухбатун ли атфалил муслимина шшафиʔинал ашʔарийʔина. Би-илтимаси баʔзи муʔаллими ссийʔани би дийари Дагʔистана билугʔати кʔумукʔ фи усули ддини².

Мукаллафгʔа* (**мукаллаф деп гʔакʔылбалыкʔ болгʔан гишиге айта*) борчдур оʔзюню яратгʔан Тенгирисин танымакʔ. Борчлукʔ гʔакʔыл³ булан бола, шарь⁴ булан да бола. Муну борчлугʔу шарь буландыр. Авам халкʔ⁵ Аллагʔу Тааланы танымакʔгʔа далил⁶: кёкге, ерге, оланы арасындагʔы, ичиндеги затлагʔа кʔарап, «буланы ёкʔдан бар этген – Аллагʔ Тааладыр, Оʔзю гʔар бир камал⁷ сыпатлар⁸ булан сыпатлангʔан⁹, камалсыз сыпатлардан таза болгʔан» деп юрек токʔатмакʔдыр¹⁰.

Аллагʔ Тааланы танымакʔ – **сыпатлары** буландыр. Амма Затыны¹¹ гʔакʔыкʔатын Оʔзю тюгʔюл танымас.

Аллагʔны сыпатларындан бири: **вужуд** – барлыкʔдыр. Кʔала Таʔала: «Фаʔлам аннагʔу ла илагʔа иллаллагʔ»¹². Бу ʔалам¹³ ёкʔдан бар болмас эди, муну яратгʔан ёкʔ буса. Бу сыпатны аты – сифатун нафсийадыр¹⁴.

Аллагʔны сыпатларындан экинчиси: **кʔидам** – аввалы ёкʔлукʔдур.

Уʔюнчюсю: **бакʔаʔ** – ахыры ёкʔлукʔдур.

Дёртюнчюсю: **мухалафатул гʔавадис** – оʔзге затлагʔа хилаплыкʔ¹⁵ этмекдир.

Бешинчиси: **кʔийамун би ннафс** – оʔз Заты булан турмакʔдыр.

Алтынчысы: **вагʔданийʔат** – Затында, сыпатында, ишинде бирликдир.

Бу сыпатланы атлары – сифатун салбийадыр¹⁶.

Еттинчиси: **гʔайат** – тириликдир¹⁷.

Сегизинчиси: **ʔилму** – билмекдир.

Тогʔузунчусу: **кʔудрат** – гʔюч етмекдир.

Онунчусу: **ирадат** – суюмекдир.

Он биринчиси: **самъ** – эшитмекдир.

Он экинчиси: **басар** – гөрмекдир.

Он уычюнчюсю: **калам** – сөйлөмөкдир. Буланы атлары – сифатул маъани ва Ззатдыр¹⁸.

Он дёртюнчюсю: **гъаййун** – тиридик. «Аллагъу ла илагъа илла гъувал гъаййул къаййум»¹⁹.

Он бешинчиси: **ъалимун** – биледир. «Агъата бикубли шайъин ылман»²⁰.

Он алтынчысы: **къадирун** – гючю етедик. «Валлагъу ыала кулли шайъин къадирун»²¹.

Он еттинчиси: **муридун** – сюедир. «Фаъалун лима йурид»²².

Он сегизинчиси: **самъун** – эшитедир. «Къад самъаллагъу къавлаллати тужадилука фи завжигъа ва таштаки»²³.

Он тогъунчюсю: **басирун** – гөредир. «Валлагъу бима таъмалуна басир»²⁴. «ЪАлам йаълам би ыанналлагъа йара»²⁵.

Йигирманчысы: **мутакаллимун** – сөйлөйдир. «Ва калламаллагъу Муса таклиман»²⁶.

Буланы атлары – сифатун маънавиййадыр²⁷.

Бу сыпатлар Аллагъны Озьюню уллулугъуна гөре боладыр. Халкъны сыпатларына ошамайдыр. «Лайса камисьлиги шайъун ва Гъува ссамъул басирун»²⁸.

Бу эсгерилген йигирма да сыпатланы зидлери²⁹ Аллагъу Таалада болмас.

Бу аламны ёкъдан бар этмек – Аллагъ Таалагъа дурус затлардандыр.

МУГЪАММАД пайхамбар *саллаллагъу ыалайгъи ва саллам* – ыАбдуллагъны, Аминатны уланыдыр. Маккада тувгъан. Мадинагъа мугъажир болуп³⁰, анда³¹ гёмюлген. Къурайшы³². Озьюню юзю³³ акъ болгъан. Аллагъ Тааланы элчи пайхамбарыдыр³⁴. Айтгъан сөзю, этген иши, этмеге къойгъан заты – бизге ёл, Аллагъ рази болгъан диндик.

Озью бары да халкъны сыйлысы, озьюню шариаты – алдынгы динлени насх эте³⁵ – тайдыра. Инсангъа да, жинге де, гъатта бары да махлукъгъа да пайхамбардыр. «Ла илагъа иллаллагъ» деп Аллагъ Тааланы бир этген учун бусурман болмас, «Мугъаммадан расулуллагъ»³⁶ деп де айтмаса.

Пайхамбарланы хатамыдыр³⁷. Ма кана Мугъаммадун аба агъадин мин рижаликум ва лакин расулаллагъи ва хатама ннабиййна³⁸.

Халкъ инг адашгъан заманда, тюз ёлгъа тюз этмек учун, Аллагъ Таала халкъдан танглап, Маккада къурайш табундан Мугъаммад ыАбдуллагъны уланын пайхамбар этип йиберди. Пайхамбарлыгъын герти этген аятлар³⁹ булан. Аятлардан инг уллусу – бу гюн де къолубуздагъы Къуръан Азимдик⁴⁰, аввалгъы-ахыргъылыны илмусун баян этеген камалатун инсанийяны⁴¹ билдиреген. Уламаълар⁴² айтгъан: «Къуръанны ичинде алтмуш минг муъжизат бар», – деп.

Дагъы да, *Мугъаммад саллаллагъу ыалайгъи ва саллам* озью уммиййу⁴³ болгъан, гъарп языв⁴⁴ билмеген, шолай билмейген арапланы ичинде оьсген. Ва маъа залика⁴⁵ гъакъылдан, яхшы къылыкъдан, гъар бир камалатдан⁴⁶ инг оьрдеги даражада болгъан. Аллагъу Таала танглагъан – пайхамбарда тюгюл башгъа адамда болмайгъан кюйде.

Ол Мугъаммад *саллаллагъу ыалайгъи ва саллам* динни билдикди уыч зат деп: иман, ислам, игъсан.

ИМАН деген – алты затгъа инанмакъдыр.

Бири – Аллагъ **Таалагъа инанмакъ**, оърде [эсгерилип] гетген кюй булан.

Экинчиси – **малайиклеге инанмакъ**: Аллагъ Тааланы кюллары, озлени нюрден яратгъан, озлер кеп, озлер бир де таси⁴⁷ болмайгъан деп. Жабраил, Микаил, Исрапил, Азреил, Ризван, Малик, *ала набийийина ва валайгъиму ссалату ва ссалам*, – оланы машгурларындандыр.

Учюнчюсю – **китаплагъа инанмакъ**: Аллагъ Тааланы сёзю элчи пайхамбарлагъа тюшюр[юл]ген – Таврат, Забур, Инжил, Къуръан гимик⁴⁸, Къуръандан башгъасы мансух⁴⁹ Къуръан булан деп.

Дёртюнчюсю – **пайхамбарлагъа инанмакъ**: инсанлардан болгъан, Аллагъ Тааланы сыйлы кюллары, амин, гертичи, бек итти, тюз кюйде буйрукъланы етгиреген⁵⁰, халкъ озлеге гюрмет этмеге борч болгъан. Аввалы – Адам, ахыры – Мугъаммад *валайгъиму ссалату ва ссалам*, арасындагъыланы – Аллагъу Таала аьлам⁵¹.

Къуръанда эсгерилгенлери: Адам, Идрис, Нугъ, Гъуд, Салигъ, Ибрагъим, Лут, Исмаил, Исгъакъ, Якъуб, Юсуп, Айюб, Шугъайб, Муса, Гъарун, Давуд, Сулайман, Зулкипли, Ильяс, Алийасаъ, Юнус, Закарийя, Ягъйа, Иса, Мугъаммад *валайгъим афзалу ссалати ва ссалам*.

Ва амма Узайр, Лукъман, Зулкъарнайн, Туббаъ⁵² – Аллагъ Тааланы яхшы кюллары, пайхамбарлыгъы маълум тюгюл⁵³.

Пайхамбарлар эсгик тайпадан болмас – пич гимик, кюл гимик. Къатынлардан да болмас. Аллагъ Таала озлени гюнагъдан да сакълай, пайхамбарлыкъдан да тайдырмай.

Инсанлагъа вараиз болагъан⁵⁴ затлар – ашамакъ, ичмек, къатын алмакъ, аврумакъ гимик – алагъа⁵⁵ да болмагъа ярай, озлени абурун тайдырмайгъан кюй булан.

Бешинчиси – **Къыяматгюнге инанмакъ**, оьлмекден башлап, къабурну ичинде тирилтип, Аллагъындан, пайхамбарындан, дининден сорамакъ; яхшыгъа – ниъмат, яманлардан бирлерине – азап бермек; сонг тиргизип⁵⁶, жыйып, сорав алып, амал китаплары⁵⁷ оьлчеп тартып, биревлени – жагъаннемлени уьстюндеги кепюрден оьтгерип, фазлусу⁵⁸ булан женнетге гийирмек; биревлени – вадлусу⁵⁹ булан жагъаннемге гийирмек гъакъ⁶⁰, – деп расулулагъ айтгъан кюйде.

Алтынчысы – **къадаргъа**⁶¹ **инанмакъ**, Аллагъ Таала халкъны яратгъынча алдын, инсанлагъа Оьзи⁶² береген гъакъыл ва ихтияр булан нени танглайгъанны билди, билгенин сюйдю, сюйгенин язды, Оьзю язгъан затны кюл⁶³ чалышгъан заманда Оьзю язгъан кюйде ярата, – деп. Кюл фалиллагъил гъужжатул балигъату⁶⁴.

ИСЛАМ деген – беш затны уьстюндедир.

Бириси – «Аллагъ Тааладан башгъа тийишли болуп кюллукуь этилинеген бир де зат ёкъ, Мугъаммад – Абдулагъны уланы, къурайшлардан, Маккада тувгъан, Мадинагъа мугъажир болуп, анда гёмюлген, элчи пайхамбар» деп билип, юрегинде токътатып, гючю етеген айтма да айтмакъ тили булан: «Ашгъаду ан ла илагъа иллалагъ ва ашгъаду анна Мугъаммадан расулулагъ *саллалагъу валайгъи ва ссалам*»⁶⁵ деп.

Экинчиси – **НАМАЗ** кьылмакъ, шартлары-рукнулары⁶⁶ булан тюз этип.

Намазны **шартлары** бешдир:

Чагъын билмек – бир.

Къыблагъа бакъмакъ – эки.

Авратын⁶⁷ яшырмакъ – уьч (эргишини – гиндик⁶⁸ булан тобугъуну арасы; къараваш да – шолай, оьзден къатунны – эки де къолундан да, бетинден де башгъа ери – авратдыр).

Намазсызлыкъны себеплеринден таза болмакъ – дёрт.

Опурагъы, чархы, намаз къылагъан ери нажасдан⁶⁹ таза болмакъ – беш.

Намазны **рукнулары** он уьчдюр:

Ният⁷⁰ этмек – бир.

«Аллагъу акбар» деп айтмакъ – эки.

Эретурмакъ – уьч.

Алгъам охумакъ – дёрт.

Энкеймек – беш.

Язылмакъ – алты.

Эки керен сужда этмек – етти.

Эки де сужданы арасында тынчаймакъ – сегиз.

Аттагъиятгъа олтурмакъ – тогъуз.

Аттагъият охумакъ – он.

Салават салмакъ – он бир.

Салам бермек – он эки.

Шу език⁷¹ булан этмек – он уьч.

Уьчюнчюсю – рамазан айны ораза тутмакъ.

Дёртюнчюсю – малы бар гиши закят⁷² чыгъармакъ.

Бешинчиси – гючю етген гиши гъаж къылмакъ.

Бу ибадатланы⁷³ оьз мазгъабындагъы⁷⁴ шуругу аркани⁷⁵ булан этмек герек.

ПАРЗ⁷⁶ намазлар гече-гюнде бешдир:

Бири – эртен намаз, эки ракаатдыр⁷⁷. Алдындан эки ракаат суннат⁷⁸ бар.

Экинчиси – тюш намаз, дёрт ракаатдыр. Алдындан эки, артындан эки ракаат суннагъ⁷⁹ бар. Жумъагюн аны⁸⁰ еринде эки ракаат жумъа намаз бола, артыкъ шартлар, арканлар⁸¹ да булан.

Уьчюнчюсю – экинди намаз, дёрт ракаатдыр. Алдындан дёрт ракаат суннат.

Дёртюнчюсю – маркача намаз, уьч ракаатдыр. Артындан эки ракаат суннат.

Бешинчиси – ясси намаз, дёрт ракаат. Артындан эки ракаат суннат.

Витруда⁸² оьзю– бир ракаат, камалыны⁸³ тѣбени – уьч ракаат.

Намазны батил⁸⁴ этеген затлардан игътият⁸⁵ турмакъ герек: оьзюнден башгъа сѣз сѣйлемек гимик, атылмакъ гимик, ниятны⁸⁶ да, ниятны шартын да шек кюйде этмек гимик.

Намазны арканларындан инг къыйыны – **алгъамны**⁸⁷ дурус охумакъ. Аны дурус билмек учун гъажгъа чакъы мал харжламакъ борч бола. Алгъам оьзю етти аят, гъарплары юз алтмуш бир гъарп. Аввалы (башы) – «бисмиллагъ», ахыры (арты) – «ва лаззаллин». Къуръанда бар кюйде езиги булан охумакъ борч. Аны бир гъарпын алышдырса яда гъаракасын⁸⁸ алышдырса, маъна бузулагъан кюйде яда бир ташдидин⁸⁹ къойса – охугъаны охувгъа гъисап болмай, намаз да болмай къала.

Алгъамны дурус охумакъдан ажиз⁹⁰ гиши – алгъам чакъы аятлар охур.

Ондан да ажиз – ол чакъы зикру дуа этер. Олардан да ажиз – зикру дугъа таржума⁹¹ этер. Таржумадан да ажиз – охуйгъан чакъы токътар. Намазны

ичиндеги зикру дуаны борчундан ажиз буса – таржума борчдур суннатындан суннатдыр.

Намазда охулагъан затланы маънасын билип, тадаббур этип⁹² охумакъ тийишли. Хузуъ⁹³ хушуъ булан кылмагъа. «Хушуъ» деген – мусалли (намаз кылагъан гиши) юрегине гелтирмек⁹⁴: «Аллагъ Тааланы алдында турдум, мени ичимдеги затны менден де бек биле, агъар⁹⁵ мюнажат⁹⁶ да этемен, Озьюню рубубиййатына⁹⁷ тийишли кюйде турмасам, магъа кьагърусу булан тажалли⁹⁸ болуп, ачувланып, намазымны рад этип⁹⁹, кьабул этмей кьоюр, насипсизлерден болуп кьалырман» деп кьоркьувну сакълап, тийишли кюйде турмалы, намаз кылып битгинче.

ТАНБИГЪ¹⁰⁰: охумакъны шарты – авазын чыгъармакъ озью эшитер гимик, сангырав тюгюл буса. Такбиратул игърам Аллагъу акбар¹⁰¹.

Аттагъиятны азы: «Аттагъиййату лиллагъи саламун ьалайка аййугъа ннабиййу ва рагъматуллагъи ва баракатугъу саламун ьалайна ва ьала ьибадиллагъи ссалигъина ашгъаду ан ла илагъа иллаллагъ ва ашгъаду анна Мугъаммадан расулуллагъ».

Салаватны азы: Аллагъумма салли ьала Мугъаммадин ва ьалигъи.

Саламны азы: Ассаламу ьалайкум*.

(*Бу аттагъиятны да, салаватны да, саламны да камиллери, дагъы да – «Аллагъумма агъдина» да – шу китап битген ерде артда язылып бардыр).

НАМАЗ ЖУВУНМАКЪНЫ парзлары алтыдыр:

Аввалы – ният этмек намазсызлыкъны гьукмусун тайдырмакъгъа.

Экинчиси – бетин жувмакъ.

Уьюнчюсю – эки де билегин жувмакъ, тирсеклери де булан.

Дёртюнчюсю – башына масгъу этмек¹⁰².

Бешинчиси – аякъларын жувмакъ, багъынчакълары да булан.

Алтынчысы – езиги булан этмек.

Намаз жувунмакъны сюннетлери кёп, уллу китаплардан талап этмели.

Чархы нас гиши киринме де борч. Киринмекни азы: тюгюню, гёнюню загъирине тазалыкъгъа ният этип сув тийдирмек. Камалы кёп затлар, уллу китапларда бола.

НАМАЗСЫЗЛЫКЪНЫ асбаблары¹⁰³ дёрт:

Алдындан-артындан чыкъмакъ – бир.

Гьакъыл таймакъ – эки.

Гиччи де, магърам¹⁰⁴ да болмагъан эркек-тишини гённю бир-бирине тиймек – уьч.

Кьолуну аясы адамны алдына-артына тиймек – дёрт.

КИРИНМЕК борч болмакъны асбаблары беш:

Шагъид¹⁰⁵ болмагъан бусурман оьлмек – бир.

Къатынгиши кьозламакъ¹⁰⁶ – эки.

Чархы нас болмакъ – уьч.

Эр-къатын ювукълукъ этмек – дёрт.

Шагъваты (маниси)¹⁰⁷ чыкъмакъ, не ёл булан буса да, – беш.

Намазсызлыкъны асбаблары булан **гъарамдыр**:

Намаз кылмакъ;
Байтулагъдан тавап этмек¹⁰⁸;
Къуръангъа тиймек яда гётермек;
Киринемки борч этеген зат булан булар да гъарам;
Дагъы да, масжидде¹⁰⁹ турмакъ;
Къуръан охумамакъ да гъарам.

Оьлгенге кылынагъан **ЖАНАЗА НАМАЗНЫ** рукнулары етти:

Ният этмек борч деп – бир.
Дёрт керен такбир этмек¹¹⁰ – эки.
Салам бермек – уьч.
Алдынгы такбирден сонг, алгъам охумамакъ – дёрт.
Экинчисинден сонг, салават салмакъ – беш.
Уьчюнчюсюнден сонг, оьлюге ахыраты учун дуа этмек – алты.
Дуаны азы: «Аллагъуммагъфирлагъу» – эргишиге. Къатынгишиге – «лагъа»
деп айтар, «лагъу»-ну еринде.
Эретурмакъ – етти.
Сюннетлери кёп узун, китаплагъа къарамалы.

З А К А Т

Инсанлардан – ораза байрамны сагъы – еринде кёп ашалагъандан чыгъар.
Гъайванлардан – кьойдан, къаратувардан, тьоеден. Набататлардан¹¹¹ – инсан оьзюню
булан башчыгъышлыкъ этеген затлардан: будай, арпа, хурма, юзюм гимик.

Маъаденлерден¹¹² – алтун-гюмюшден; тижаратдан¹¹³ – алыш-бериш этилеген
затлардан – чыгъар.

ОРАЗА рамазан ай сябит болгъанда¹¹⁴ борч бола – бусурман, затны айыра-
гъан, нифасдан¹¹⁵, гъайыздан¹¹⁶ тазагъа; эки рукну булан: бири – гъар гюнге гече
ният этмек, рамазанны парзы учун тутмакъгъа; экинчиси – тангдан башлап, гюн
батгъынча оразаны бузагъан затлардан сакъланмакъ; ичине дюньяны айынларын-
дан¹¹⁷ зат гетмекден¹¹⁸, къусмакъдан, къатынгъа ювукълукъдан, шагъватын чыгъ-
армакъдан, намаз бузулагъан кюйде тийип ойнап шагъваты чыкмакъдан.

Ораза гъарам гюнлер – байрам гюн, къурбан гюн, уьч де артдагъы ташрикъни
гюнлери¹¹⁹. Шек гюн ораза тутмакъ да гъарамдыр.

ГЪАЖЖАТУЛ ИСЛАМ ва каза ьумра¹²⁰ да – бир керен борчдур оьмюрге.
Сагъыгълыгъына¹²¹ ислам шартдыр. Борчлугъу гючу етегенгедир.

Гючу етмек эки тюрлю:

Бири – оьзю этмакъгъа етмакъ. Харжы болуп, озугъар да¹²², оьзю гелгинче
агълусюне де; минме заты болмакъ, йыракъдан бара буса, минип турмагъа бол-
макъ; ёл амин¹²³ болмакъ.

Бириси – ялчы булан этдирме гючу етмек, оьзю ажиз¹²⁴ болуп.

Гъажны **АРКАНлары** алты:

игърам¹²⁵, Арафада¹²⁶ турмакъ, тавафул ифазат этмек¹²⁷, Сафа-Марвадан¹²⁸
саъйу этмек¹²⁹, тьок кьыркъмакъ яда юлюмек башдан, кёбюн език булан этмек.

ВАЖИБлары¹³⁰ беш: ¹ – игърам микъатдан болмакъ¹³¹; ² – Муздалифада¹³²;
³ – Минада турмакъ; ⁴ – таш атмакъ; ⁵ – тавафул вадаъ этмек¹³³.

Рукну кьалса, гьаж болмас. Амма важиб кьалса, гьаж чы болур; гюнагылы болуп дам¹³⁴ (кьан) булан ялгыр. Суннатлары¹³⁵ кёп, – алар кьалса, гьажны камалы таяр¹³⁶. Мугьаррамул игьрамны¹³⁷, суннатланы – узун китаплардан ахтар.

ИГЬСАН деген – Аллагь Тааланы сен гёреген гимик мутиь¹³⁸ болуп, сен гёрмесенг де, сени чи гёрегенни билип, яхшы кылыкълар булан юрюп, яманлардан таза болуп, халис¹³⁹ Аллагь учун ибадат¹⁴⁰ амал этмек¹⁴¹, арифинлени¹⁴² китапларында бар кюйде – Имам Гьазалини «Игьйаъ»¹⁴³ деген, Абуталиб ал-Маккини «Кьут ал-кьулуб»¹⁴⁴ деген китаплары гимик.

ГЬАР БИР мукаллафгьа¹⁴⁵ борчдур, оьзюне этме борч болгьан затланы билмек, шарьда¹⁴⁶ бар кюйде, оьзюню гьалына гёре. Оьзю чалышажакь затланы гьукмун¹⁴⁷ шарьысын¹⁴⁸ да билмек ашикара¹⁴⁹ болгьан.

ГЬУКМУН ШАРЬИ¹⁵⁰ алтыдыр:

Бири – **важиб (борч)**: Аллагь Таала эт деп буюргьан зат, этмей кьойма ярамайгьан кюйде.

Экинчиси – **суннат**: Аллагь Таала эт деп буюргьан зат, кьойса да ярайгьан кюйде.

Уьчюнчюсю – **гьарам**: Аллагь Таала оьзюню этмекни гери ургьан зат.

Дёртюнчюсю – **карагьат**¹⁵¹: гери урмакь, этме ярайгьан кюйде буса да атын тутуп.

Бешинчиси – **хилафул авла**¹⁵²: аты тутулмагьан буса гери урмакьда.

Алтынчысы – **мубагь**¹⁵³: этмек де, этмемек де бир гимик буса.

МУКАЛЛАФгьа борчдур – бары да динлерде бир гимик гьарам болгьан алты затны юрекде де сакьлап, оьзлени этмекден сакьланмакь. Олардан бири – **дин**. Экинчиси – **жан**. Уьчюнчюсю – **мал**. Дёртюнчюсю – **насаб**¹⁵⁴. Бешинчиси – **гьакьыл**. Алтынчысы – **ирз**¹⁵⁵ (**абур**): мургад¹⁵⁶ болмакь, тийишсиз гишини оьлтюрмек, мал урламакь, зина этмек, эсиртеген затны ичмек, гишини артындан сёйлемек¹⁵⁷ гимик.

БОРЧЛАР эки тюрлю:

Бири – **фарзу ьайн**¹⁵⁸, гьар бир мукаллафгьа буйрулгьан намаз, ораза гимик.

Бириси – **фарзу кифайат**¹⁵⁹, мукаллафланы арасындан бирлери этсе – бары да кьутулагьан, бирев де этмесе – бары да гюнагьгьа тутулагьан. Яхшылыкь булан буюруп, яманлыкьдан гери урмакь; ессисиз оьлюню онгарып гёммек гимик.

АТАЛАГЬА-АНАЛАГЬА борчдур: авладларындан¹⁶⁰ мумайизлерине¹⁶¹ билдирмек – динни агькамларыны¹⁶², ашикараларындан мукаллафгьа билме борч болагьан, оьзлеге инкарлыкь этеген, капир болагьан затланы, «Ла илагьа иллаллагь Мугьаммадун расулулагьны» ичиндеги акьидалар¹⁶³ гимик.

Ата-анагьа борчдур яшгьа буюрма: «Намаз кьыл!» – деп. Етти йыл битгенде – кьоркьутма да кьоркьутуп; «шурутун, арканын¹⁶⁴ тюз эт!» деп де, вакьтында¹⁶⁵ адаь этмесе¹⁶⁶, «тёле!» деп де. Он йылдан – урма да урар, арты зараллы болмайгьан кюй булан, намаз кьоймакь учун, яда шартын, яда шариатны загьир затларындан бир затны кьоймакь учун да урар.

Шо атагьа-анагьа авлетлер учун борч болагьан таьлим¹⁶⁷ – ятимлар¹⁶⁸ учун кьайимлерине¹⁶⁹, васийюлагьа¹⁷⁰, сакьлагьанлагьа, кьурдашларына, бусурман-

ланы имамина, бусурманлардан яхшы гишилеге де – шу език булан борч бола. Яманлыкдан, гьарамдан яшланы гери урмакъ – шу оьрдеги тартип¹⁷¹ булан борчдур.

КЪАТЫНЛАГЪА даггы да борчдур – гьайз-нифасны агькамларын билмек: эри алим буса – ол билдирир, тьогюл буса – я эри яда оьзю алимлерден сорар.

МУКЪАЛЛИДГЕ¹⁷² борчдур – оьзюню **ИМАМЛАРЫН** танымакъ.

Бизин имамабыз: **фуруьларда**¹⁷³ **ИМАМ** – Шафиь¹⁷⁴ *разиялагьу ьангьу*, имамул аьиммати динан ва насабан¹⁷⁵ – Мугьаммад бну Идрис бнил ьАббас бни ьУсман бни Шафиь бни Ссаьиб бни ьУбайд бни ьАбди-Йазид бни Гьашим бнил Мутталиб бни ьАбди-Манаф. Шунда расулулагь¹⁷⁶ булан жьыйыла.

Гьижратдан^{177 150} санада¹⁷⁸ тувгьан,²⁰⁴ санада оьлген (оьмюрю⁵⁴ санат), Мисриде¹⁷⁹ гёмюлген «Дарул Кьарафагьа»¹⁸⁰.

Суннатда¹⁸¹ **ИМАМАБЫЗ**: ьАбдул-Гьасанил Ашгьарийьу ьАли бну Исмаьили бни ьАбдиллагь бни Билал ибни Аби Бардати бни Аби Мусал Ашгьарийьу Ссагьабийьул Йаманийьу¹⁸² *разиялагьу Тагьала ьангьу*.

Гьижратдан²⁶⁰ санада тувгьан,³²⁴ санада оьлген Багьдатда. Имам Шафиьини, имам Маликни¹⁸³ кьаваьидларында¹⁸⁴ суннатны тазалагьан, *разиялагьу Тагьала ьангьум*.

ПАЙХАМБАРНЫ НАСАБЫН¹⁸⁵, авлетлерин билмели.

Ата якьдан насабы:

Мугьаммад *саллалагьу ьалайгьи васалламны* атасы – ьАбдулагь бну¹⁸⁶ ьАбдил-Мутталиб ибн Гьашим бни ьАбди-Манаф бни Кьусаййи бни Килаб бни Муррат ибн Каьб бни Лувьаййи бни Гьалиб бни Фигьр бни Малик бни Назар бни Кинанат бни Хузаймат бни Мудрикат бни Ильяс бни Музар бни Низар бни Муьадд бни ьАднан. Исмаьил пайхамбарны зуррийьыгьдан¹⁸⁷ ибну Абил Анбийаь Ибрагьим ьала Набийьина *ва ьалайгьима афзалу ссалати ва ссалам*.

Ана якьдан насабы:

Мугьаммадны анасы – Аминат бинту¹⁸⁸ Вагьби бни ьАбди Манафи бни Зугьрат бни Килаб. Шо Килаб – пайхамбарны эки де якьдан атасыдыр.

АВЛАДУ¹⁸⁹ расулиллагь *саллалагьу Тагьала ьалайгьи ва ссалам* етти: уьч улан, дёрт кьыз – Кьасым, Зайнаб, Рукьайят, Патимат, Уммукюлсюм, ьАбдулагь, Ибрагьим. Шу Ибрагьим – Марийьат ал-Кьибтийьадан тувгьан, оьзгелери – уммул муьминин ас-сайидату¹⁹⁰ Хадижатдан тувгьан, *разиялагьу Тагьала ьангьум*.

АСГЬАПЛАР¹⁹¹ – пайхамбарны гёрюп иман салгьанлардыр. Олар пайхамбарлардан сонг халкьны сьыйлылары. Оланы сьыйы – хилафатны¹⁹² тартиби¹⁹³ буландыр. Аввалгьынчысы – аввалул хулафаьи ва тажул ьуламагьи Абубакрин ас-Сиддикъ¹⁹⁴. Сонг – ьУмар¹⁹⁵. Сонг – ьОсман¹⁹⁶. Сонг – ьАли¹⁹⁷, *разиялагьу Тагьала ьангьум*. Хилафатун камиланы¹⁹⁸ муддаты¹⁹⁹ – отуз йыл, Гьасану ссибтни²⁰⁰ алты айы булан тамам бола.

Андан²⁰¹ сонг – хилафат Бани Умайятлагьа, Бани ьАббаслагьа²⁰² гёчдю. Бу эки де табундан хилафатгьа тийишли яхшылары да бар: ьУмару бну ьАбдил-ьАзиз, Банул ьАб басланы хьыйлылары гимик. Яманлары да бар: Язиду бну Муьавият, Валидул Фасикъ гимик.

САГЫГЬ²⁰³ гьадислер булан исбат бола: Фатимату Ззагъраъны²⁰⁴ *разиялла-гъу ъангъа* авладындан²⁰⁵ бир имам загъир болуп, дюнья зулмудан толгъан заманда, ъадлудан²⁰⁶ толтуражакъ деп. Ол да – Магъди Мунтазардыр²⁰⁷. Шиъаларда²⁰⁸ мутасаввифлерден²⁰⁹ бирлери де айта: оъзю ол Магъди – мухтафи²¹⁰ деп. Агълу ссуннат загъирни имамлары²¹¹ айта: мухтафилигъи²¹² маълум тюгюл деп.

Ол «мухтафи» деген сёз – гъужжасыз²¹³ дав²¹⁴, пайдасыз имам учун.

АГЪЛУ СУННАТНЫ²¹⁵ имамлары: фуруъларда²¹⁶ – имам Абу-Гъанифа, имам Малик, имам Шафиъи, имам Агъмад; ъакъидада – Абул-Гъасанил Ашъари – Маликни, Шафиъини усулунда²¹⁷-къаваъидинде²¹⁸ юрюген.

Абу-Мансурил Матуриди – Абу-Гъанифаны усулунда-къаваъидинде юрюген. Къаддасаллагъу Таъала арвагъагъум ва аъада ъалайна мин баракатигъим!²¹⁹

АШРАТУ ССАЪАТ – КЪЫЯМАТГЮННЮ АЛАМАТЛАРЫ

Къыяматгюнню алааматлары эки тюрлю. Бири – муътад²²⁰ затлар, яхшылар тёбен, яманлар оър болмакъ гимик. Бириси – гъайру муътад²²¹ затлар, уллу алааматлар.

Уллу алааматланы алдынгъысы – ерни кёбюнде агъвалул ъаммат тагъаййур²²² болмакъны билдиреген ДАЖЖАЛ²²³ чыкъмакъ. Сонг – ъИса пайхам бар *ъала набиййина ва ъалайгъи ссалат ва ссалам* тюшмек. ъАламун ъулвини²²⁴ агъвал тагъаййур²²⁵ болмакъны билдиреген уллу алаамат – ГЮНБАТЫШДАН гюн чыкъмакъ. ДАББАТУЛ АРЗИ²²⁶ чыкъмакъ. Шо заманда яда шогъар ювукъ заманда, Къыяматгюн болмакъны билдиреген аятланы²²⁷ уллусу – адамланы Магъшаргъа²²⁸ гъайдайгъан от чыкъмакъ.

Имамлар айтгъан: Дажжалны гъадиси мутаватирул²²⁹ маъна деп. Ашрату ссаъатны гъадислери адилли инамлылар айтгъан мугъаддисунлар²³⁰ сагъыгълыгъын²³¹ исбат этген: шарифатны агълюсюню ягъында загъиринде къоймакъдан гери урагъан зат ёкъ. Олар ъакълан мумкин²³², пайхамбар *саллаллагъу ъалайгъи ва ссаллам* айтмагъы исбат.

Бусурманланы файласуфлары²³³ зуъму эте²³⁴: «оъзлени усулуна гёре, гюнбатышдан гюн чыкъмакъ – лайыкъсыз ишлер болмакъны таъвилинде»²³⁵ деп.

Баъзу ъуламаъил ислам²³⁶ айта: «Магъшаргъа гъайдайгъан от – фитнатул атраки татарны таъвилинде²³⁷. Дажжал чыкъмакъ – яманлыкъ-пасатлыкълар загъир болмакъны таъвилинде²³⁸. ъИса пайхамбар тюшмек – ол яманлыкъ-пасатлыкълар тайып, яхшылыкъ, маслагъат загъир болмакъны таъвилинде» деп.

Вал ъилму ъиндаллагъ Таъала²³⁹.

ФАЪИДАТ²⁴⁰

Мукаллафгъа²⁴¹ тийишли бусурманлыгъыны арувлугъун²⁴² сакъламакъ тарыкълы зат, оъзюню ва агълюсюню маъашына²⁴³ гъажатлы затны табуп, ахыратда саламат къалагъан ёлда юрюмек²⁴⁴ – иман, ислам, игъсандан айрылмай. Китаб суннатда²⁴⁵ бар кюйде тургъан адам – гъеч адашмас, саламат къалыр.

Ибну Гъаббанны «Сагъигъинден»²⁴⁶ накълу этип²⁴⁷ айтгъанлар: гъакъыллы адам заманын дёрт пай этер. Бири – Аллагъына мюнажат²⁴⁸ этмеге; бири – Аллагъ Тааланы сонгунда пикру этмеге; бири – оъзюню напсыны айыпларын гъисап этмеге, тайдырмакъ учун; бири – яшавуну тарыкъларыны къайгъысын этмеге.

***

Ва анал факъир ила иллаллагъу Таъала гъажжи Жамалуддин ал-Гъарабудагъи-д-Дагъистани аш-шафиъи ал-ашъари бин ал-гъажжи Мама бин Ибрагъим бин ал-амир ал-макътул фил маъракати ссанати ¹¹⁸⁰ ьала ма вужида маркъуман фи гъажар мансуб ьала къабригъи бин Мамай мин къабилати туъраф би-Алтунчач ва фи-т-талкъиб бигъаза ллакъаби Алтунчач ривайат мутаъадида тарактугъа таварруъан.

Аллафту гъазигъи ррисалат бил лугъатина фил иман вал ислам лил атфал вал ьавам ьала мукътада талаб баъз муъаллими ссибъан би-Дагъистан фи санати ¹³³⁰ гъ. ва санати ¹⁹¹² миладийати²⁴⁹.

***

АТТАГЪИЯТНЫ КАМИЛИ

Аттагъиййатул мубаракату ссалавату ттаййибату лиллагъи. Ассаламу ьалайна ва ьала ьибадиллагъи ссалигъина. Ашгъаду ан ла илагъа иллаллагъу. Ва ашгъаду анна Мугъаммадан расулуллагъи.

САЛАВАТНЫ КАМИЛИ

Аллагъумма салли ьала саййидина Мугъаммадин ва ьала али саййидина Мугъаммадин. Кама саллайта ьала саййидина Ибрагъима ва ьала али саййидина Ибрагъима. Ва барик ьала саййидина Мугъаммадин ва ьала али саййидина Мугъаммадин. Кама баракта ьала саййидина Ибрагъима ва ьала али саййидина Ибрагъима фил ьаламина иннака гъамидун мажидун.

САЛАМНЫ КАМИЛИ

«Ассаламу ьалайкум ва рагъматуллагъ».

Эки керен: бирин – онг ягъына бетин бакъдырып, бирисин – сол ягъына бакъдырып айтар.

ЭРТЕН НАМАЗНЫ АРТЫНДАГЪЫ РАКААТЫНЫ ИЪТИДАЛЫНДА²⁵⁰ ОХУМАГЪА СУННАТ БОЛГЪАН КЪУНУТ²⁵¹

Аллагъуммагъдини фиман гъадайтa. Ва ьафини фиман ьафайта. Ва таваллани фиман таваллайта. Ва барик ли фима аътайта. Вакъбини шарра ма къазайта. Иннака такъзи ва ла йукъза ьалайка иннагъу ла йазиллу ман валайтa вала йаъиззу ман ьадайтa. Табаракта Раббана ва Таъалайтa. Фалакал гъамду ьала ма къазайта. Астагъфирука ва агубу илайка.

Аллагъумма ла таъукъни ьанил ьилми биъаъикъин ва ла тамнаъни ьангъу биманигъин. Ва саллаллагъу ьала саййидина Мугъаммадин ва ьала алигъи ва сагъбигъи ва саллам. Раббигъфир варгъам ва анта хайру ррагъмина.

***

Бу китапны басмагъа язгъан гиши – Гъазанышлы Ибрагъим-гъажини уланы язъувчу Гъасандыр²⁵². Бу китап язылды ²⁰ ражаб айда ¹³³⁰ – бир минг уъч юз отузунчу йылда²⁵³ гъ[ижрат булан].

Катабтугъу ли ажлиллагъи Таъала²⁵⁴.

БАЯНЛЫКЪЛАР

1 Китапны арап тил булан язылган атыны ва ону биринчи бетинде язылган сёзлени кьумукъ тилде маънасы: *«Иманны ва исламны гьакъындан яшлар учун язылган инг де сайламлылары»* – асрубозну сийрекден ёлугъагъан, терен гьакъыллы, ичи имандан ва загъитликден (такъвалыкъдан) толу, бизин таъсирли алимибиз, каламда ашъари ва мазгъапда шафии – къарабудагъентли дагъыстанлы Жамалутдин гъажиден – Аллагъ ону оъмюрюн узакъ этсин ва ону илму-билимлерини берекети халкъгъа этишсин, ва ону эки де дюньяда къылма сюеген муратларын Аллагъ болдурсун, ва Ол (Аллагъ) огъар инг оър даражада яхишылыкълар берип тийишилсин гёрсетсин! Амин!

Темирханишура шагъардагъы Магъамматмирза Мавраевни «Исламия» деген басмаханасында, 1330 йылда басылып чыкъгъан.

Бу китапны янгыдан такрарлап басмадан чыгъармагъа ихтияры бар адам – бу китапны чыгъаргъан Таргъу юрту, дагъыстанлы Болатны уланы Жалалутдин деген гишини къолундадыр. 1912 йыл».

2 Жамалутдин гъажини китабыны 2-нчи бетиндеги баш сёзюнде арап тилде язылган калималаны кьумукъча маънасы: *«Шабагъатлы ва рагъмулу Аллагъны аты булан башлайман. Гъар макътавлар болсун Аллагъгъа, дуалар ва парахатлыкъ болсун Аллагъны элчи пайхаммары Мугъаммадгъа, ону наслусуна ва асгъапларына – Аллагъны пайхаммарларындан сонг инсанланы инг де тизивлерине. Шондан сонг. Бу китап – муслиман шафшилени ашъарилени яшлары учун кьумукъ тилде язылган, Дагъыстанны бир-бир ерлериндеги башлапгъы мактапларыны дарс беривчулени тилеклерине гёре».*

3 **Гъакъыл** (‘акъл деген арап сёзден) – гъакъыл, ойгъа-пикругъа гьюнерлик.

4 **Шаръ** – (арап сёз): шариатны закону, талабы, къануну.

5 **Авам халкъ** – къарахалкъ, охувдан-билимден магърюм къалгъан инсанлар (орусча: простой народ).

6 **Далил** (арап сёз) – исбат, кюрчю, шагъатлыкъ.

7 **Камал** (арап сёз) – бютюн, камиллешген, тийишли, оър даражадагъы.

8 **Сыпат** (арап тилдеги «сифат» деген сёзден) – хасият, табиат, хаслыкъ, хас белги.

9 **Сыпатлангъан** – хасияты бар, хас табиаты бар.

10 **Юрек токътаммакъ** – оъзюню ою булан токъташып инанмакъ.

11 **Зат** (арап сёз) – Оъзюню (Аллагъу Тааланы) бар менлиги, Оъз барлыгъы.

12 **Къала Таъала** (арап сёзлер) – Аллагъу Таала айтгъан. Сонг язылган Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 47 «Мугъаммад», аят 19). Маънасы: «Сен бил: Аллагъдан башгъа гъеч бир де тенгир ёкъдур».

13 **Алам** (арап сёз) – бютюн дюнья.

14 **Сифатун нафсиййа** – бу сёзлерсиз Аллагъны оъзлюгюн-барлыгъын айтып-гёрсетип болмайгъан сыпатлар (белгилер, хас табиатлар).

15 **Хилаплыкъ** – оъзгечелик, башгъачалыкъ.

16 **Сифатун сальбиййа**. Бу сыпатлар (белгилер, хас табиатлар) «сальбиййа» деп белгиленегенликни себеби – «сальб» (инкар этив, гери урув) деген арап сёзден этилип, бу сёзде Аллагъгъа бакъгъан якъда Онда гъеч бир де мукъаятсызлыкъ ва нукъсанлыкъ (кемчилик) болмайгъанны маънасы бериле. Бу

- арапча терминни – «нукъсанлыкълар (кемчиликлер, мукъаятсызлыкълар) болмайгъан сыпатлар» деп таржума этмеге ярай.
- 17 Тири болмакъдыр, жаны бар болмакъдыр.
  - 18 **Сифатул маъани ва Зат** – Аллагъгъа биз озъююз бир тюрлю маъна берип айтагъан сыпатлар (хас белгилер, табиатлар).
  - 19 Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 2 «ал-Бакъара», аят 255; сура 3 «Ал ъИмран», аят 2). Маънасы: «Аллагъдан озге тенгир ёкъдур, Ол тири ва даимде яшайгъан!».
  - 20 Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 65 «ат-Талакъ», аят 12). Маънасы: «Озъюню билмеклиги булан Ол бары да затны къуршайдыр».
  - 21 Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 2 «ал-Бакъара», аят 20). Маънасы: «Гъар не затгъа да Аллагъны гючно чатадыр».
  - 22 Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 11 «Гъуд», аят 107). Маънасы: «Озъю гъар суйген затны этеген».
  - 23 Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 58 «ал-Муджадила», аят 1). Маънасы: «Шо къатынгиши озъюню эри булан эришгенлиги гъакъында сагъа айтгъанын ва кант этгенин Аллагъ эшитген чи».
  - 24 Сыйлы Къуранны бир-нече еринде эсгерилеген сёзлер (сура 2 «ал-Бакъара», аят 265; сура 3 «Ал ъИмран», аят 156; сура 7 «ал-ъАъраф», аят 129). Маънасы: «Сиз этеген гъар затны Аллагъ гёредир».
  - 25 Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 96 «ал-ъАлакъ», аят 14). Маънасы: «Аллагъ гёрегени о билмеймикен?»
  - 26 Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 4 «ан-Нисаъ», аят 164). Маънасы: «Ва Аллагъ Муса булан сёйлеген».
  - 27 **Сифатун маънавиййа** – «сифатул маъани» деп (къара: 18-нчи баянлыкългъа) гъар ким оз гъакъылына гёре арагъа чыгъагъан абстракт (барлыкълдан айры къаралагъан) пикирлешивню натижасы.
  - 28 Сыйлы Къуръандагъы сёзлер (сура 42 «аш-Шура», аят 11). Маънасы: «Огъар тенг гелеген гъеч бир зат да ёкъдур, Ол – Эшитегендир ва Гёрегендир».
  - 29 **Зидлери** – зытлары, къаршы англамдагъылары, къаршы маънадагъылары.
  - 30 **Мугъажир болуп** – гёчноп гетип.
  - 31 **Анда** – онда, шонда.
  - 32 Арапланы къурайыш деген тухумундан чыкъгъан.
  - 33 **Юзю** – бет келпети, сыпаты.
  - 34 **Пайхамбар (фарс сёз)** – пайхаммар.
  - 35 **Насх эте** – гючнон тайдыра, буза, гери ура.
  - 36 **Ла илагъи иллалагъ Мугъаммад ан расулуллагъ** – «Бир Аллагъдан озге дагъы тенгир ёкъдур, Мугъаммад да – Ону элчи пайхаммарыдыр» деген сёзлер.
  - 37 **Хатамы** – лап артдагъысы, инг сонгундагъы, тамамлайгъаны.
  - 38 Мугъаммад сизин эркеклери гизден бирисини де атасы болмагъан, тек о – Аллагъны элчиси, пайхаммарланы инг ахырынчысыдыр.
  - 39 **Аятлар** – Сыйлы Къуръан китапны текстиндеги жумлаланы гесеклери.
  - 40 **Къуръан ъАзим** – Уллу Къуръан.
  - 41 **Камалатун инсаниййа (арап сёзлер)** – инсанланы инг де оър даражадагъысы, оър камилликдегиси.
  - 42 **Уламаълар** – билимли адамлар; дин алимлер.
  - 43 **Уммиййу (арап сёз)** – охувну-язывну билмейген.

- 44 **Гъарп языв** – гъарпланы къоллайгъан языв.
- 45 **Ва маъа залика** (*арап сѣзлер*) – ва амма, муну булан бирче.
- 46 **Камалат** (*арап сѣз*) – камиллик, бютюнлюк, оър даражагъа етишгенлик.
- 47 **ъАси** (*арап сѣз*) – асси, гъасси, къарсалайгъан.
- 48 **Гимик** (*диалектде*) – йимик, ошайгъан.
- 49 **Мансух** (*арап сѣз*) – гючю тайдырылгъан, гери урулгъан.
- 50 Етгиреген (*диалектде*) – етишдиреген.
- 51 **Аълам** (*арап сѣз*) – яхшы биледир.
- 52 **Туббаъ** – Булар дѣртюсю де Сыйлы Къуръанда эсгериле (гезиги булан: сура 9 «ат-Тавба», аят 30; сура 31 «Лукъман», аятлар 12 ва 13; сура 18 «ал-Кагъф», аятлар 82-102; сура 44 «ад-Духан», аят 37). Артда эсгерилген Туббаъ – арапланы Йемен деген еринде яшагъан, гъалал кюйде динге кѣп къуллукъ этип турагъан муъмин адам болгъан. Сонгъу девюрде ону аты бырынгъы Йеменде пачаны гъюрметлеп айтылагъан, даражасын (титулну) белгилейген ат гъисапда къоллангъан.
- 53 Малим тюгюл, белгили тюгюл.
- 54 **ъАриз болагъан** – гелеген, арагъа чыгъагъан, яшавда болагъан.
- 55 Олагъа.
- 56 **Тургизип** – тирилтип, тири этип, жан салып.
- 57 **Амал китапларын** – гъар адам озюню яшавунда этген ишлерин (амалларын) эсгерип малайиклер язып тургъан тептерлерин.
- 58 **Фазлусу** – пазлусу, чомартлыгъы, рагъмулулугъу.
- 59 **ъАдлусу** – адиллиги.
- 60 **Гъакъ** (*арап сѣз*) – тюз, гerti, дурус.
- 61 **Къадар** (*арап сѣз*) – къысмаат, языв, Аллагъу Тааланы алданокъ белгилевю.
- 62 **Оъзи, ози** (*диалект формада*) – Оъзю.
- 63 «Аллагъны къулу» деген маънада, инсан.
- 64 Аллагъгъа кѣп уллу абур-сый хасдыр.
- 65 Арапча жумланы маънасы: «Мен шагъатлыкъ этемен – Бир Аллагъдан озге тенгир ѳкълугъуна ва Мугъаммад – Ону элчи пайхаммары болгъанлыгъына, огъар Аллагъны саламы болсун».
- 66 **Рукнулар** – аслу-кюрчюлю элементлер, аркан(лар).
- 67 **Авратын** – уят ерин, уят санын.
- 68 Гинник.
- 69 **Нажас** (*арап сѣз*) – нажжас, нас, мурдарлангъан, писленген.
- 70 Негет.
- 71 **Език** (*диалектде*) – гезик, ерге.
- 72 **Закат** (*арап сѣз*) – секет, гъар муслиман озюню мал-матагъыны оьлчевюне гѣре, ярлылар учун тийишли пайын чыгъарып бермек.
- 73 **Ибадат** (*арап сѣз*) – Аллагъгъа къуллукъ этив.
- 74 **Мазгъаб** (*арап сѣз*) – мазгъап, динни бир тюрлю агъымы.
- 75 **Шуруту аркани** (*арап сѣзлер*) – аслу шарт, кюрчюлю шарт.
- 76 **Парз** («фард» деген *арап сѣзден*) – борч, этмесе ярамайгъан, борчлу кюйде къылмагъа герекли.
- 77 **Ракаат** (*арап сѣз*) – намаз этегенде бир керен эретуруп, эретургъан кюйде ал якъгъа багъып бир керен иелип ва эки керен сужда (ерге башын тийдирип) булан гъаракат.
- 78 **Суннат** (*арап сѣз*) – сюннет. (Ислам динни алышынмайгъан гъакъыкъатла-

- рындан бириси: сюннетлер этмеге тайышывсуз кюйде борч тюгюл, тек этсе яхшы болагъан затлар).
- 79 Эсги китапда янгылыш язылгъан: «суннат» деп болма герекдир.
- 80 **Аны** – ону.
- 81 **Арканлар** – аслу-кюрчюлю элементлер, рукнулар.
- 82 **Витру** – яссы намаздан сонг кылынагъан уьч, беш яда етти ракаатлы сюннет намаз.
- 83 **Камалы** – бютюню, толусу.
- 84 **Батил** (*арап сёз*) – ялгъан, къабул этилмейген.
- 85 **Игътият** (*арап сёз*) – сакълыкъда, сакъ болмакълыкъда.
- 86 **Ният** (*арап сёз*) – негет.
- 87 **Алгъам** (*арап сёз*) – Къуръанны биринчи сурасы «ал-Фатигъа».
- 88 **Гъарака** (*арап сёз*) – арап язывда созукъ авазланы гёрсетеген ишара.
- 89 **Ташидид** (*арап сёз*) – арап язывда тутукъ авазны къатты (эки бир йимик тутукъ) этип охулагъанны гёрсетеген ишара.
- 90 **Ажиз** (*арап сёз*) – осал, гючсюз, зайып, къарывсуз.
- 91 **Таржума** (*арап сёз*) – бир тилден озге тилге гёчюрюв.
- 92 **Тадаббур этип** – ойлашып, гъар-бир якъдан пикру этип.
- 93 **Хузуь** (*арап сёз*) – юреги-ою оьктем-оьр болмайлы, гёнгюлю тебен болмакъ.
- 94 **Юрегине гелтирмек** – оюна-пикрусун гелтирмек.
- 95 Огъар.
- 96 **Мюнажат** (*арап тилдеги «мунаджат» деген сёзден*) – дуалар-тилеклер булан ялбарып багъыв.
- 97 **Рубубийят** – гъакимлик, оьрлюк, агъалыкъ, уьстлюк.
- 98 **Тажалли** – гёрюнюв, чыгъарыв, билинив.
- 99 **Рад этип** – рази болмай гери уруп.
- 100 **Танбигъ** (*арап сёз*) – буварыв, эсге салыв.
- 101 Гиришивде (намазны башлайгъанда) лап биринчилей «Аллагъу акбар» деп айтагъанда.
- 102 **Масгъу этмек** – намазгъа жувунагъанда сувлангъан-бавукъ къолу булан башыны уьстюню ал янына тиймек.
- 103 **Асбаблары** – себеплери.
- 104 **Магърам** (*арап сёз*) – ювукъ къардаш.
- 105 **Шагъид** (*арап сёз*) – шайыт, динни уьстюнлюгю учун ябушуп оьлген адам.
- 106 Къатынгиши яш тапмакъ.
- 107 **Шагъваты, маниси** – эркеклик урлугъу.
- 108 Маккадагъы Байтуллагъны давап этмек, дегерегинден айланмакъ.
- 109 Межитде.
- 110 **Такбир этмек** – «Аллагъу акбар!» деп айтмакъ.
- 111 **Набатат** (*арап сёз*) – оьсюмлюклер.
- 112 **Маъаден** (*арап сёз*) – маъдан, металлар ва минераллар.
- 113 **Тижарат** (*арап сёз*) – сатыв-алыв, алыш-бериш, савдюгерчилик.
- 114 **Сябит болгъанда** – шексиз кюйде ачыкъ болгъанда, исбат этилингенде.
- 115 **Нифас** (*арап сёз*) – къатынгишини къаркъарасыны яш тапгъан сонгъу гъалы.
- 116 **Гъайыз** (*арап сёз*) – менструация.
- 117 **Айынларындан** – не буса да гъар затлардан.
- 118 **Гетмекден** – ютуп къоймакъдан деген маънада.

- 119 **Таширикъни гюнлери** – къурбан байрамны артындан гелеген уьч гюн.
- 120 Гъаж къылыыв ва умраны (гиччи гъажны) кютюв.
- 121 **Сагъыгълыгъына** – сагъыгълигине, гертилигине, тюзлюгюне.
- 122 **Озугъар да** (диалект *гӕлеминде*) – оьзюне де.
- 123 Къоркъунчсуз.
- 124 **Ажиз** (*арап сӕз*) – осал, гючю етишмейген.
- 125 **Игърам** (*арап сӕз*) – Маккагъа гъаж этмеге барагъан адамны хас гийими.
- 126 **Арафа** – Макка шагъарны ювугъундагъы сыйлы тавну аты, Арапа тав. Гъажгъа баргъан адамлар зулгъижжа айны 9-нда бу тавда токътайлар.
- 127 **Таваф** (*арап сӕз*) – Макка шагъардагъы Каабаны дегерегинден айланыв, тавап, давап. **Тавафул ифазат этмек** – борчлу кюйде этилеген тавапны кютмек.
- 128 **Марва** – Макка шагъарны ювугъундагъы тавну аты. **Сафа** – Макканы ювугъундагъы, ону темиркъязыкъ ягъындагъы бир тюзлюк ерни (къолну, оязлыкъны) аты.
- 129 **Сагъу этмек** – гъаракат гӕрсетмек. Мунда Сафа тавну ва Марва деген оязлыкъны арасында гъажны заманында 7 гезик этилмеге герекли юрюшню (геземекни) гъакъындан айтыла.
- 130 **Важиблары** – гереклилери, парз болгъанлары, этмеге борчулары.
- 131 **Игърам микъатдан болмакъ** – гъажны башлайгъанда хас игърам гийимни (151-нчи баянлыкъгъа къара) гиеген ерде болмакъ.
- 132 **Муздалифа** – Каабада, Арафатны (Арапа тавну) ва Минаны арасында ерлешген сыйлы бир ерни аты.
- 133 **Тавафул вадагъ этмек** – гъаждан къайтагъанда ахырынчы гезик этилеген тавап.
- 134 **Дам** (*арап сӕз*) – къан.
- 135 **Суннатлар** – суннетлер.
- 136 **Камалы таяр** – камиллиги, бютюнлюгю болмай къалар.
- 137 **Мугъаррамадул игърам** – игърам гийгенден сонг этмеге ярамайгъан (гъарамгъа гысапланагъан) амаллар.
- 138 **Мутигъ** (*арап сӕз*) – ирия, ий, таби, тынглаву, бойсынагъан.
- 139 **Халис** (*арап сӕз*) – герти, таза.
- 140 **Ибадат** (*арап сӕз*) – Аллагъгъа къуллукъ этив.
- 141 **ӕАмал этмек** – гъаракат этмек, иш гӕрмек.
- 142 **ӕАрифин** (*арап сӕз*) – билими бар адамлар, илмугъа-билимге ес болгъанлар.
- 143 **Абу Гъамид Мугъаммад бин Мугъаммад ал-Гъазали ат-Туси** – уллу дин алимлени бириси, философ ва факъигъ, 1058-1111-нчи йылларда оьмюр сюрген. Ону инг машгъур асарларындан гӕрмеклиси – «Игъйаъ тулум аддин» («Дин илмуланы янгъдан тирилтив») деген ат булан белгили.
- 144 Белгили муслиман алим Абу Талиб ал-Макки 996-нчы йылда гечинген. Ону «Къут ал-къулуб» («Гӕнгулню къуту») яда «Юреклени азыгъы») деген асарыны темасы тасаввуфгъа (супучулукъну илмусуна) багъышлангъан.
- 145 **Мукаллаф** (*арап сӕз*) – гъар бир тийишли затланы этмеге борчлу адам.
- 146 **Шаръ** (*арап сӕз*) – шариатны талабы, закону, къануну.
- 147 **Гъукмун** – гъукмусун, гючюн.
- 148 **Шаръысын** – шариатны законун, талабын.
- 149 **Ашикара** (*фарс сӕз*) – ачыкъ, англашынагъан кюйде.
- 150 **Гъукмун шаръи** (*арап сӕзлер*) – шариатны гъукмулары (гесимлери, нормалары, къайдалары).
- 151 **Карагъат** (*арап сӕз*) – гери урулагъан; жиргенмеге тийишли.

- 152 **Хилафул авла** (*арап сѣзлер*) – бир оьзге затдан (яда амалдан) эсе башгъасын этсе къолай деп гысапланагъан, этмей къойса яхшы болур дейген зат (яда амал).
- 153 **Мубагъ** (*арап сѣз*) – этмек де, этмемек де (этмей къоймакъ да) бир йимик.
- 154 **Насаб** (*арап сѣз*) – наслусу, аслусу, журасы, тухум-тайпасы; месеп.
- 155 **ЪИрз** (*арап сѣз*) – абур, сый, намус.
- 156 **Муртад** (*арап сѣз*) – динин ташлагъан, капир, динсиз, имансыз; хыянатчы, намарт.
- 157 **Аргындан сѣйлемек** – къыйбат этмек.
- 158 **Фарзу ъайн** – Аллагъны гъар муслиман ерине етишдирип этме герек болагъан буйругъу.
- 159 **Фарзу кифайат** – Аллагъны, муслиманлардан бирлери ерине етишдирип этсе, къалгъанлары этмей къойса да ярайгъан буйрукълары.
- 160 Авлетлеринден, яшларындан.
- 161 **Мумаййиз** (*арап сѣз*) – яманны-яхшыны айырып болагъан.
- 162 **Агъкам** (*арап сѣз*) – гъукмулар, буйрукълар, белгилевлер; шартлар.
- 163 **ЪАкъида** (*арап сѣз*) – аслу ёл, кюрчю, къайда, принцип.
- 164 **Шурутун, арканын** – кютмек учун борчлу болгъан шартларын, аслу-кюрчю элементлерин.
- 165 **Вакътында** – вакътисинде, заманында.
- 166 **Адаъ этмесе** – айтгъанны этмесе, берген сѣзюн яшавгъа чыгъармаса.
- 167 **Таълим** (*арап сѣз*) – уыйретив; гъазирлев.
- 168 **Ятимлер** – етимлер, атасы-анасы ёкъ яшлар.
- 169 **Къаййимлерине** – къайюмларына, яшны сакъламакъны гъайын оьзлени бойнуна алгъан опекунларына.
- 170 **Васийюлагъа** – оьзлеге васият этген адамлагъа.
- 171 **Тартип** («*тартиб*» *деген арап сѣзден*) – гезик, тизим, кюй, низам, ёрукъ.
- 172 **Мукъаллид** (*арап сѣз*) – такълид этеген адам, иерчен, артына тюшген, биревню ёлун тутгъан гиши.
- 173 **Фуруъ** (*арап сѣз*) – бутакълар, тараплар, айрымлар. (*Фаръ* деген сѣзню кѣплюк формасы; маънасы: бутакъ, айрым). Мунда: «гъар тюрлю мазгъаплар» деген маънада.
- 174 **Имам аш-Шафиъи** – инг машгъур муслиман алимлени бириси, факъигъ ва мугъаддис (гъадисчи), шафии мазгъапны кюрчюсюн салгъан адам. 767-820 йылларда оьмюр сюрген.
- 175 **Имамул аъиммати динан ва насабан** (*арап сѣзлер*) – имамланы имамы оьзюню динине ва месебине (наслусуна) гѣре.
- 176 **Расулуллагъ** – Аллагъны элчи пайхаммары: Мугъаммад (*с-м.*).
- 177 **Гъижрат** (*арап сѣз*) – муслиманлар къоллайгъан рузнама (календарь)
- 178 **Сана, санат** (*арап сѣз*) – йыл. Гъижратны мунда эсгерилеген 150-204-нчю йыллары миляди булан 767-819/820-нчы йылагъа рас геле.
- 179 **Мисри** – Египет.
- 180 «**Дарул Къарафа**» – Мисридеги ал-Къагъира (Каир) деген шагъарны ичиндеги белгили къабурлар.
- 181 **Суннат** (*арап сѣз*) – суннет: Мугъаммад пайхаммарны (*с-м*) айтгъан сѣзлери, этген ишлери ва ону къабул этивю (рази болуву).

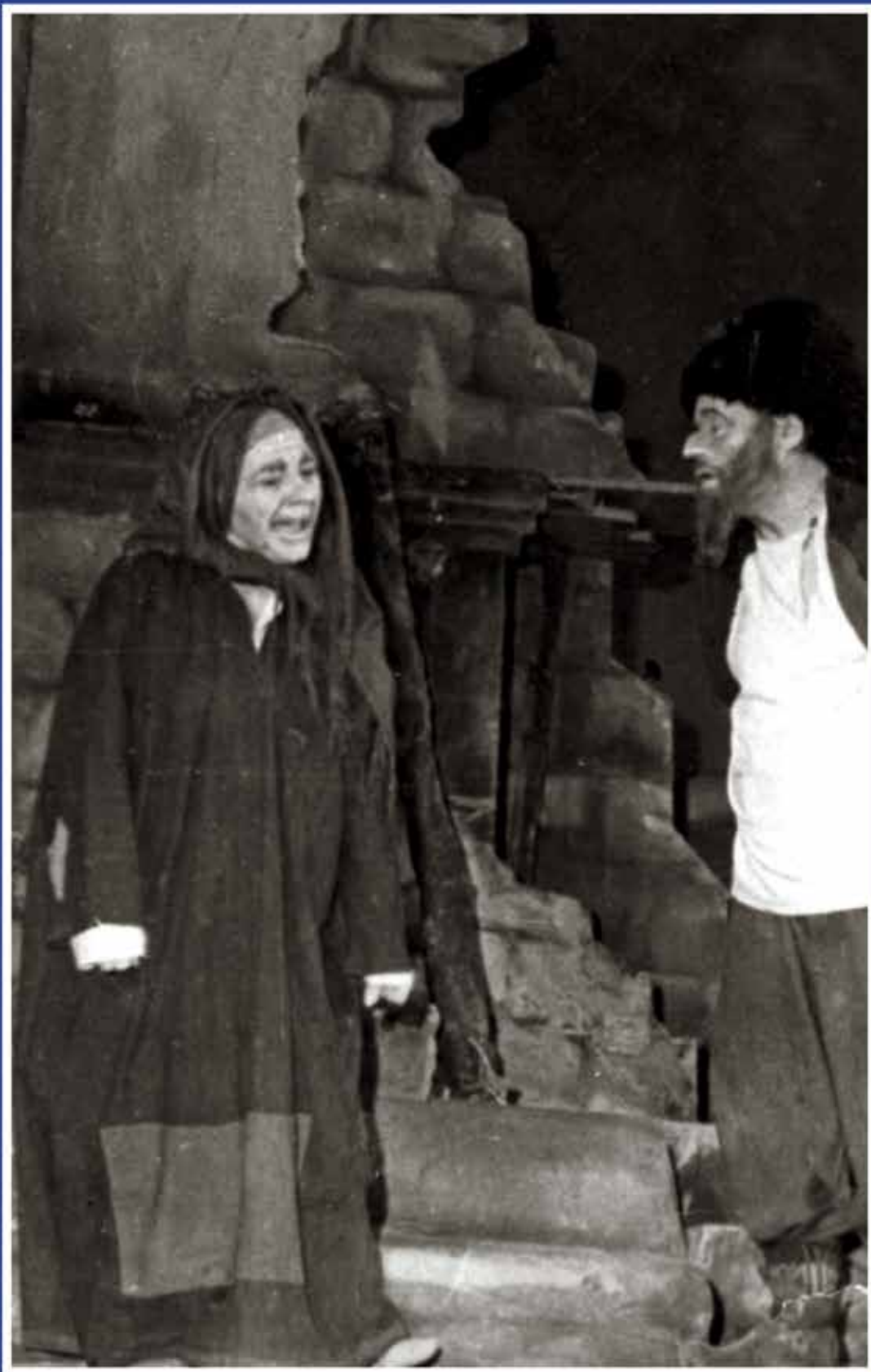
- 182 *Абулгъасан ʔАли бин Исмаʔил ал-Ашʔари* – машгъур дин алими, каламны ашʔари деген агъымына кюрчю салгъан. Озью Басра шагъарда 873-нчю йылда тувгъан, Багъдатда 935-нчи йылда гечинген.
- 183 **Имам Малик бин Анас ал-Асгъаби** – белгили муслиман алим, факъигъ ва мугъаддис (гъадисчи). Мадина шагъарда тувгъан, 713-795-нчи йылларда оьмюр сюрген.
- 184 *Къаватидларында* – къайдаларында, кюйлеринде, ёрукъларында.
- 185 *Насаб* – месеп, наслу, тухум-тайпа.
- 186 *Бну, бни, ибни, ибну, ибн, бин (арап сёз)* – уланы.
- 187 *Зуррийят (арап сёз)* – зуррият, тухум-тайпасы, къавум-къардашы.
- 188 *Бинту, ибнат (арап сёз)* – къызы, къыз авлети.
- 189 *Авлад (арап сёз)* – авлет, яшы, тувгъаны, уланы яда къызы.
- 190 *Уммул муъминин ас-ссаййидату (арап сёзлер)* – муъминлени анасы, бийке.
- 191 *Асгъап («асгъаб» деген арап сёзден)* – Мугъаммад пайхаммарны (с-м) янын тутуп, ону булан бирче айлангъан замандашлары.
- 192 *Хилафат (арап сёз)* – халипалыкъ, Арап пачалыкъны (Халифатны) башы болмакълыкъ.
- 193 *Тартип («тартиб» деген арап сёзден)* – гезик (език), ёрукъ, низам, тизим, кюй.
- 194 *Аввалул хулафаʔи ва тажжул ʔуламаʔи Абубақрин ас-Сиддикъ* – инг биринчи халипа (арап пача) ва уллу алимлени тажы Абубакар Сыддыкъ («гъакъ-гертиликни сюеген»). Абубакар 632-634-нчу йылларда халипа болгъан.
- 195 **Умар бину ал-Хаттаб ал-Фарукъ** – Арап Халипалыкъны экинчи халипасы (пачасы): 634-644-нчю йылларда.
- 196 **Осман (ʔУсман) бину ʔАффан** – Арап Халипалыкъны уьчюнчю халипасы: 644-656-нчы йылларда.
- 197 **ʔАли бину Аби Талиб** – Арап Халипалыкъны дёртюнчю халипасы: 656-661-нчи йылларда. Озью Мугъаммад пайхаммарны (с-м) зукъариси ва гиевию болгъан.
- 198 *Хилафатун камила (арап сёзлер)* – камил (мекенли) халипалыкъ.
- 199 *Муддаты (арап сёз)* – мюддети, узатылып тургъан чакъы заманы, оьмюр сюрген девюрю.
- 200 *Гъасану ссибт (арап сёзлер)* – арапчадан «авлетини авлети Гъасан» деп гёчюрюле. Демек, Гъасан – пайхаммарыбызны (с-м) къызыны уланы болгъан.
- 201 *Андан* – ондан.
- 202 Арап Халипалыкъда, аввалгъы дёрт де халипасындан (Абубакр, Умар, Осман, Али *разияллагъу ангъум*) сонг, гъакимлик **Бани Умайят** деген арап тухумну къолуна тюшген: 661-750-нчи йылларда. О тухумдан сонг, Арап Халипалыкъны гъакимлиги **Аббаси (Бани Аббас)** деген тухумну къолуна тюшген: 750-1258-нчи йылларда. (Орус тарихчилер язагъан къайда булан: Омейяды, Аббасиды).
- 203 *Сагъигъ, сагъыгъ (арап сёз)* – герти, тюз, оьзюне инанмагъа ярайгъан.
- 204 **Патимат-Загъра** – Мугъаммад пайхаммарны (с-м) къызы Патимат (Фатима). *Загъра* деген къошум атны маънасы: «балкъыйгъан, шавла береген, (бети) нюрдей янагъан» демек бола.
- 205 *Авладындан* – авлетинден, яшларындан; «наслусундан» деген маънада.
- 206 *Адлудан* – адилликден.

- 207 **Магъди** – бу адамны атыны тюп маънасы: «герти ёл булан юрютюлеген» демекдир. Магъди, заманлар-девюрлер Къыяматгюнге ювукълаша туруп, бу дюньяда арагъа чыгъар ва ислам динни инг башлапгъы тазалыгъын ян-гыртажакъ деп айтыла.
- Мунтазар** (*арап тилден*) – «гележеги умут этилеген, умут бар» демек. Бусурман адабиятта Магъди бу сёз булан сыпатлана.
- 208 **Шийаларда** – шийитлерде, шийи мазгъапта.
- 209 **Мутасаввифлер** – тасаввуф (супулукъ) булан машгъул болгъан адамлар.
- 210 **Мухтафи** (*арап сёз*) – яшыртгъын, белгисиз.
- 211 **Агълу ссуннат загъирни имамлары** – сунниленни ачыкъ-загъир билимлерине ес болгъан имамлары.
- 212 **Мухталифлыгъы** – мухталифлиги, яшыртгъынлыгъы, белгисизлиги.
- 213 **Гъужжасыз** – далилсиз, далили ёкъ; исбатсыз, исбаты ёкъ, мекенли кюйде токъташдырып айтмагъа болмайгъан.
- 214 **Дав** – «эришивлюк» деген маънада.
- 215 **Агълу суннат** – сунни мазгъаптагъы адам.
- 216 **Фуруулар** («фаръ» деген *арап сёзден*) – тараплар, бутакълар, айрымлар.
- 217 **Усул** (*арап сёз*) – ёл, тартип, низам, метод, кюй, къайда.
- 218 **Къаваъид** (*арап сёз*) – этилеген къайдалар, кюйлер.
- 219 Аллагъу Таала оланы жанларын сыйлы этсин ва олагъа берекет себелесин!
- 220 **Муътад** (*арап сёз*) – уйренчикли, адатлангъан, пешеленген, гъаманда болуп турагъан.
- 221 **Гъайру муътад** (*арап сёзлер*) – уйренчикли тюгюл, адатланмагъан, мекен-лешмеген, кёбюсю гъалда болмайгъан.
- 222 **Агъвалул ъаммат тагъаййур** (*арап сёзлер*) – умуми гъалы алышынажакъ.
- 223 **Дажжал** – ялгъан «пайхаммар», ялгъан «Магъди», Къыяматгюнге ювукъ бола турагъан заманларда, герти Магъди чыкъгъынча алдын, озюню озю «мен Магъдимен» деп билдирежек яман зараллы ва ялгъанчы адам.
- 224 **ЪАламун ъулви** (*арап сёзлер*) – оърдеги дюнья, алам.
- 225 **Тагъаййур** (*арап сёз*) – башгъа тюрюю болув, башгъача болув, озгечелей болув, алышыныв.
- 226 **Даббатул арзи** (*арап сёзлер*) – Къыяматгюнге ювукъ бола турагъан заманларда арагъа чыгъажакъ деп айтылагъан бир гъайванны аты.
- 227 **Аят** (*арап сёз*) – «белги, сын, аламат» деген маънада.
- 228 **Магъшар** – Къыяматгюн болгъан заманда бары да олюлени тирилип жыйлынажакъ ерни аты.
- 229 **Гъадиси мутаватирул** (*арап сёзлер*) – гертигине инанма ярайгъан гъадис.
- 230 **Мугъаддисунлар** – гъадислер булан машгъул болгъан адамлар, Мугъаммад пайхаммар (*с-м*) айтгъан сёзлени жыйып топлагъан гишилер.
- 231 **Сагъыгълыгъын** – сагъыгълигин, гъакъ-герти, тюз-дурус экенлигин.
- 232 **ЪАкълан мумкин** (*арап сёзлер*) – пикру-гъакъыл булан ойлашып къарагъанда, болма ярай, имканлы болмагъы белгили.
- 233 **Файласуф** (*юнан сёз*) – философия илму булан машгъул адам, алим-философ.
- 234 **Зуъму эте** – шулай деп токъташдыра, инандыра, пикругъа гелтире.
- 235 **Таъвилинде** – болмагъа лайыкълы тюгюл затны маънасында, айтылгъан сёзге айрыча маъна берилип англамакъда.
- 236 **Баъзу ъуламаъ ил-ислам** (*арап сёзлер*) – бир-бир озге муслиман алимлер.

- 237 **Фитнатул атраки ттатарны таъвилінде** – тюрклени питнеси болмакъ-лыкны имканлыгъында. (Мунда бир тайпа алимлени хас ва янгылыш пик-рису эсгерилген).
- 238 **Таъвил** (*арап сѣз*) – маънасын чечив, маъна берив, баян этив, англатыв.
- 239 **Вал ылму ындаллагъ Таъала** – Аллагъ Оъзю биледир.
- 240 **Фаъидат** (*арап сѣз*) – пайдалы маълумат.
- 241 **Мукаллаф** (*арап сѣз*) – динде белгиленген затланы кютмеге борчлу гиши.
- 242 **Арувлугъун** (*диалект гѣлеминде*) – аривлюгюн, гѣзеллигин, тазалыгъын.
- 243 **Маъаш** (*арап сѣз*) – яшаву-турушу.
- 244 **Юрюмек** – яшав сюрмек, яшамакъ деген маънада.
- 245 **Китаб суннатда** – Мугъаммад пайхаммарны (*с-м*) яшавундан ва ону этген ишлеринден уылгю алып, ону гъакъында язылгъан китаплагъа гѣре оъзюню яшавун тизип.
- 246 **«Сагъигъ»** (*арап сѣз*) – тюп маънасы: «инамлы, герти, тюз, дурус» демек. Шолай аты булангъы асарларда оъзлеге шексиз кюйде инанмагъа ярайгъан гъадислер язылгъан. Аслу авторлары: Мугъаммад ал-Бухари (810-870 йй.), Муслим ал-Къушайри ан-Найсабури (817 яда 821-875 йй.).
- 247 **Накълу этмек** – этишдирмек, тапшурмакъ.
- 248 **Мюнажат** (*арап сѣз*) – дуа этив, Аллагъа багъып ялбарыв.
- 249 **Китапны 30-нчу бетинде язылгъан арапча колофонну таржумасы: «Мен, Аллагъу Тааланы кѣмеклигине гъажатлы болгъан пакъыр Жамалутдин гъажи Къарабудагъгентли, дагъыстанлы, [мазгъабында] шафиш, [каламда] ашъ-ари, Мама гъажини уланы, о да – Ибрагъимни уланы, о да – Амирни уланы, о да – сынташына язылгъан шагъатлыкъгъа къарагъанда 1180-нчи йылда оьлтюрюлген, о да – «Алтунчач» деген аты булан белгили тухумдан болгъан Мамайны уланы. Шо «Алтунчач» деген тухумну гъакъындан айтылагъан хабарлар кѣп бар. Бу рисалатдан (къысгъача язылгъан гиччирек китапдан) къайры да, мени, Дагъыстандагъы баилагъы мактапланы муаллимлерини талабы булан, иманны ва исламны гъакъындан язгъан дагъы да оьзге китапларым бар.**
- Бусу язылгъан гъижратны 1330-нчу, милади (орус тарх) булан 1912-нчи йылда.*
- Бу арапча текстни ичинде эсгерилген гъижратны 1180-нчи йыл орус-христиан тархге гѣре 1766 яда 1767-нчи йылгъа рас геле.
- 250 **Иътидалында** (*арап сѣз*) – намазны заманында суждагъа барып энкейгинчеге эретуруп тынчаягъан мюгълетинде.
- 251 **Къунут** (*арап сѣз*) – намазны артындан къолларын да яйып охулагъан дуа.
- 252 **Тѣбенкъазанышлы Гъасан Ибрагъимов** (1875-1942 йй.) – машгъур катип (китапланы-къольязмаланы арив хат булан гѣчюрюп язып, печатдан чыгъармагъа гъазирлейген адам) болгъан. Темирханшурада М. Мавраевни басмаханасында ишлеген. Ону аты кѣбюсю гъалда «Катип Гъасан» деп белгили болгъан.
- 253 **Катип Гъасан** бу китапны гъазирлеп, печатгъа бермек учун гѣчюрюп битген заманы – 1912-нчи йылны 6-нчи июлюна геле.
- 254 **Китаптугъу ли ажлиллагъи Таъала** (*арапча сѣзлер*) – «мен муну Аллагъу Таала учун яздым». Демек, къарабудагъгентли Жамалутдин гъажини бу китабын «Катип Гъасан» оъз хаты булан гѣчюрюп язып, басмаханада печатдан чыгъармакъ учун гъавайын (Аллагъ учун, зувап къазанмакъ учун) гъазирлеген.

*Текстни ажам язывдан транслитерация этген ва огъар баянлыкълар язгъан **Гъасан ОРАЗАЕВ***

Тажутдин Ғажиев Молла Насрутдинни ролюнда.

Индекс годовой 63337

Тангчолпан № 3 – 2019

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

